

Srpska akademija nauka i
umetnosti, Beograd

**СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК**

**СРПСКИ
ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ ЗБОРНИК
— РАСПРАВЕ И ГРАЂА —**

КЊ. XI

Srpska dijalektoloski zbornik.

**БЕОГРАД
1950**

Уредник:
академик АЛЕКСАНДАР БЕЛИЋ

AS 346
. P. 55
кн. II
1950

(Примљени на III, I и IV скупу Одељења литературе и језика
С. А. Н., 30-V-1949, 10-XII-1948 и 12-XI-1949)

THE PENNSYLVANIA STATE
UNIVERSITY LIBRARY

Научна књига

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Штампареја и књигосезница „НАУЧНА КЊИГА“, Народлог фронта улица број 12 — Тел. 20-732

САДРЖАЈ

	Стр.
1. <i>М. Шевановић</i> , Баковачки говор	1
2. <i>М. Московљевић</i> , Говор острва Корчуле	153
3. <i>Ол. Елеговић</i> , Glasovne osobine albanaškog dijalekta Debra i njegove okoline	225

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

М. СТЕВАНОВИЋ

ЂАКОВАЧКИ ГОВОР

(Из Дијалектолошког зборника, књ. XI)

БЕОГРАД
1950

Уредник:
академик АЛЕКСАНДАР БЕЛИЋ

(Примљено на III скупу Одељења литературе и језика
С. А. Н., 30-V-1949)

Научна књига

ИЗДАВАЧКО ПРЕДУЗЕЋЕ НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Штампарна и књигарница „НАУЧНА КЊИГА“, Народног фронта улица број 12 — Тел. 20-732

С А Д Р Ж А Ј

	Страна
УВОД	2
I ГЛАСОВИ	27
Редуција и промена вокала	27
Вокал <i>Ѣ</i>	35
Полугласник	36
Замена некадашњег <i>А</i> вокалног	42
Вредност <i>р</i> вокалног	46
Замена старих назала <i>Ѣ</i> (<i>Ѣ</i>) и <i>Ѣ</i> (<i>Ѣ</i>)	46
Замена гласа <i>Ѣ</i>	48
Прелазни звуци <i>Ѣ, Ѣ, Ѣ</i> и <i>Ѣ, Ѣ, Ѣ</i>	51
Појави у вези с јотовањем	62
Сугласници <i>Ѣ</i> и <i>Ѣ</i>	66
Сугласници <i>Ѣ</i> и <i>Ѣ, Ѣ</i> и <i>Ѣ</i>	70
Један случај привидне промене задњонепчаних сугласника	74
Сугласник <i>Ѣ</i>	76
Упрошћавање неких сугласничких група	79
Редуција звучности и губљење сугласника на крају речи	82
Асимилација и сажимање вокала	84
II АКЦЕНАТ И КВАНТИТЕТ	87
III ОБЛИЦИ	102
A) Имена	102
Именице:	
Номинатив множине	102
Акузатив множине	105
Датив и локатив једнине	106
Вокатив једнине	106
Генитив множине	106
Облик датива — инструмената на <i>-има, -ама</i>	107
Именице м. рода на консонант	108
Личне заменице:	
Датив и локатив једнине	109
Номинатив множине	110

IV

	Страна
Датив и акузатив множине заменица 1-ог и 2-ог лица	110
Заменице за 3-ће лице	110
Удвајање личних заменица	113
Придеви и придевске заменице	114
Мешање придевских форми одређеног и неодређеног вида	114
Поредба придева, прилога и других речи	115
Б) <i>Глаголи</i>	118
Промена глаголских основа	118
Глаголски облици:	121
Презент	121
Императив	125
Аорист	126
Инфинитив и футур	130
Глаголски придеви	132
IV СИНТАКСИЧКЕ ОСОБИНЕ	138
Систем дефлекције	138
Употреба глаголских облика	146
Конгруенција	149
Ред речи	151

М. Стевановић

Ђаковачки говор

ЂАКОВАЧКИ ГОВОР

У В О Д

1. Поједине дијалекатске црте у језику обично су најтипичније тамо где се најдоследније употребљавају. А као типичност, тако и бројност њихову најпре налазимо у средиштима дијалеката, која, истина, не морају свакад и географски бити прави центри области на којима се дотични дијалекти протежу. Познато је да се језичке особине дијалеката миграцијама становништва преносе из једнога краја у други. То је нарочито био случај код нас, где су многобројне и честе миграције знатно реметиле слику наших дијалеката из времена њихова формирања. И многе говорне црте услед тога, и под утицајима са стране, у матичним крајевима гдекад бледе, па и ишчезавају, док се тамо где их њихови претставници преносе много доследније чувају. А своју дијалекатску чистоту говор једнога краја најлепше чува онде где није изложен утицајима других дијалеката и утицају књижевно-школског и административног језика. Од ових утицаја један говор опет заштићују економска иволованост предела, заосталост у просвећености његова становништва и сл. Но у сваком случају при проучавању дијалеката првобитно ваља ићи на прави извор њихових говорних особина. Али није без значаја проучавати ни дијалекатске периферије. Не само зато што се на овим периферијама одређују границе, утарђују међусобни односи суседних говора и овсег њихова мешања већ и мања типичност, карактеристична за дијалекатске периферије, може каткад знатно помоћи објашњењу природе појединих језичких процеса и појава. Ово ме је навело да се позабавим једним нашим периферним говором, тј. говором вароши Ђаковице. Уз то, специјалне историске

и социјално-економске околности у којима је овде живео, и у другој десетини овога века дочекао ослобођење од Турака доста малобројни српски живаљ, дале су његовоме говору нарочито обележје. И најзад, ово двадесет и неколико година¹ национално слободног живота утицале су на то да говор староседелаца, као нигде на другом месту, нагло почне мењати своју физиономију.

2. Говор Ђаковаца (овим именом се онде зову Срби староседеоци) са својим одликама које је наследио из прошлости, или их и примио раније од дошљака са стране, интересантан је у целини. У нарочито тешким приликама изузетно несносног ропства овај говор се, такорећи, сасушио. Овде не само да за последња два века турске владавине није било никаквих услова за нормалан развој језика већ се поставља питање како се српски језик уопште очувао. И није никакво чудо што су српска и црногорска војска 1912 године долазећи тамо наилазиле на насеља са српским становништвом које је већ било потпуно заборавило да говори својим народним језиком. Такав случај нађен је у селу Љубенићу, под планином, недалеко од пута Пећ—Високи Дечани. У Ђаковици, додуше, изолованост Срба у једној улици, и неке врсте ограђеност њихова од албанског становништва у месту, осигуравала је бар животарење њихову језику. Али је овај језик, с обзиром на животне услове становништва које њим говори, ту морао добити посебно обележје, које углавном чине: закржљалост, оскудица у говорним формама, скученост реченице, сиромаштво у изразу и знатна поремећеност његове акценатске системе.

Нагла промена начина живота, коју је донело национално ослобођење ђаковачких Срба, створила је услове да се њихов језик одједном почне опорављати од своје закржљалости и да се нагло стане мењати. Млађи нараштај — не само они што отада пролазе кроз школу и касарну већ и нешто старији људи, који су кроз своје послове, у својим радњама, трговачким и занатлиским, непрестано били у додиру са новим дошљацима, са војском и чиновништвом —

¹) Овај говор сам испитивао 1938 и 1939 године.

почиње богатити свој језик и мењати његов дотадашњи општи лик. Сада, кад тај свет не живи више пословно и духовно само у једној затвореној улици, већ је неупоредиво више ван ње, то се непојмљиво брзо осетило на његову језику, те — опет као ретко где на другом месту — синови које је национално ослобођење 1912 затекло у детињско и младићко доба, сада више скоро и не говоре сасвим дијалектом својих родитеља. И наћи данас типични ђаковачки говор у чаршији ђаковичкој, у радњи, на улици, у кафани — то већ није могуће; он још живи само у старој Српској улици, јединој улици где су пре ослобођења од Турака живели Срби, а где је и после, све до Другог светског рата остало да живи оно осамдесетак кућа ђаковичких Срба. Њим говоре људи у годинама, и то нарочито они што своје старе занате нису износили из својих домова у чаршију, као и старије жене, које нису имале могућности и услова да мењају начин живота из младости, него су остале тесно везане за кућу и разоноде налазиле једино у седељкама по суседним двориштима, најдаље испред капицика ту у Српској улици. Зато је данас теже дати опис ђаковачког говора него што се то могло учинити пре четврт века. И ово доста отежава тачно утврђивање његова односа према осталим говорима нашег језика. А са сигурношћу се може тврдити да ће за неколико десетина година, изумирањем старијега нараштаја, нарочито у данашњим друштвено-економским и културним условима — мислим на време и услове после Народноослободилачког рата — типичних одлика његова говора нестати. Зато сам сматрао да труд и време које будем посветио проучавању ђаковачког говора за науку неће бити бескорисни, иако сам био сигуран да овде нећу открити језичких црта непознатих зонама српских дијалеката који се Ђаковици приближавају са источне и северне стране, или пак другим говорима који су на ђаковачки било на какав начин утицали.

3. Иако Ђаковица и њен крај стварно нису у Метохији,¹ ипак се Метохијом обично назива читава котлина између Жљeba

¹) Права Метохија је „северни део тектонске котлине, изворишна челенка Белог Дрима, испод Мокре и Копривника до пред Ђаковицу“...

на северу и Паштрика на југу¹. Географски — то је свакако једна област. А и административно је овај предео чинио једну целину, не само после ослобођења од Турака, кад су три и ондашња и данашња среза — источки, пећки и ђаковички чинили метохиски округ већ и раније, у време турске управе, Ђаковица је административно потпадала под пећки мутесарифат.² И било је сасвим природно претпоставити да ће ђаковички Срби, који су шиптарским насељима последњих векова потпуно одвојени од призренских и подримских Срба на истоку и од пећких на северу, са овима последњим бити истих етничких и духовних одлика. Детаљним испитивањем у томе погледу наћи ће се код Ђаковаца, верујем, и штогод посебно у односу према пећким, подримским и призренским Србима. Али, без специјалних студија у овоме правцу, досад се у општијим делима на те разлике није указивало³. Готово једина научна дела у којима се са те стране говори о становништву ових области јесу Основе за географију и геологију и Балканско Полуострво Ј. Цвијића. А у овим делима се, напротив, указује на заједничку историску и економску судбину ових крајева, која је морала утицати на изграђивање исте психе и менталитета њихова живља. И било би сасвим природно претпоставити да ће и говор Ђаковаца, заједно с пећким говорима, припадати зони дија-

А „раван и побрђа око Ђаковице, затим брежуљкасто земљиште на десној страни Белог Дрима све до ушћа Бистрице у Дрим, зове се Хас и Ђаковица је његово. главно место“ (Јован Цвијић, Основе за географију и геологију Старе Србије и Македоније, књ. III, стр. 1133 и 1134, Београд 1911). По Глиши Елезовићу (види у његовим Турским споменицима, књ. I, св. 1, стр. 780) чак и „проширена“ Метохија и Подгор са Прекорупљем обухватају простор „између Дренице, Подримља и Старога Алтина“, а Алтин се, како ћемо ниже, на стр. 15 у 1-ој напомени видети, поклапао са нахијом ђаковачком.

¹) И у Вукову Рјечнику, па и у Рјечнику Југословенске академије знаности и умјетности, каже се да је Ђаковица варош у Метохији. И не само то већ је по Вуку (а из Вука и ово преноси Рјечник ЈАЗ) и Призрен такође у Метохији (види у Рјечнику под *Метохија*).

²) М. Костић, Политичко-административно устројство Новопазарског санџака 1878—1883. — Гласник Скопског научног друштва, књ. XX, стр. 90.

³) На ту страну није обраћена пажња ни у посебној расправи М. Лутовца *La Metohija, étude géographique humaine*. — Paris 1935, p. 100.

леката метохиско-ресавских. По Гл. Елезовићу у Ђаковици се догичу призренски и пећки говор. Елезовић то изричито каже, и додаје да су Ђаковица и Ораховац „у језичком погледу стајали према Пећи, по прилици, као Приштина и Липљан према Вучитрну“¹ Ово би, што се бар Ђаковице тиче, приближно могло бити тачно, јер особине призренског говора, уколико ове нису заједничке и говору пећком, заиста не налазимо на тој страни даље од Ђаковице. Али овом констатацијом никако није нешто одређено речено, не у првом реду због тога што, колико је мени познато, досад није нигде тачно утврђен опсег мешања моравско-призренских и косовско-метохиских говора у две означене косовске вароши. При одређивању места ђаковачком говору у односу према призренско-јужноморавском, на једној, и метохиском, на другој страни, ваља пре свега имати на уму да у извесном броју дијалекатских црта и нема разлике међу овим говорима. И не узимајући у обзир баш ове црте, неће бити тешко утврдити да ђаковачки не можемо убрајати у метохиске говоре. Међутим, ми у њему налазимо неколико одвећ карактеристичних црта које га више приближавају говорима старијег типа, дијалектима јужноморавско-призренским, и ђаковачким се на овој страни завршавају ти говори нашега језика. Значи да мало пре поменуто административна заједница Пећи и Ђаковице, у оно време и у постојећим условима, и није била никаква стварна веза између ова два града. Нема никакве сумње да је говор Ђаковице и раније, мислим пре више векова, то јест у време формирања наших дијалеката, био истог типа — свакако зато што су онда економске и друге везе Ђаковице с Призреном биле много тешње, и несумњиво врло значајне. Оно неколико дијалекатских особина које не познаје пећки говор, као ни говор метохиских српских села, не може се сматрати да су дошле само као утицај из говора призренског и подримског краја, иако је веза ђаковачких Срба и последњих векова у ропству под Турцима била нешто јача с Призренцима него с Пећанцима. Али о некаквим тешњим међусобним везама тих градова из

¹) Гл. Елезовић, Речник Косовско-метохиског дијалекта, св. 1, стр. ХИИ. — Српски дијалектолошки зборник књ. VI, Београд 1932.

овога времена се не може говорити. Права на учешће у економском животу у размерама које би захтевале јаче додире са суседним градовима ђаковички Срби, можемо казати, нису имали. А Ђаковци су тада нешто веза и с једнима и с другима одржавали углавном склапањем бракова и то, није тешко утврдити, више с Призренцима; нарочито су чешће доводили младе из Призрена.

Младе из других области, дошавши у нову дијалекатску средину, обично се током времена изједначавају у говору с том средином губећи постепено одлике свога говора. У нашем случају је међутим у једном погледу било услова не само за сторије њихово асимиловање већ и за наметање утицаја с те стране, бар до извесне мере. Нису ретки случајеви да су у једну исту кућу долазиле по две и три призренске одиве. Ту у кући, оне су једна с другом дуже и боље чувале специфичне одлике призренскога говора, које су, природно је, деца примала од својих матера, те је тим путем у појединим кућама призренски утицај могао узети и нешто већег маха. С друге стране, моћ овога утицаја знатно је слабила због немања могућности за одржавање тешњих веза појединих одива са својим родним крајем. Путовање на већу даљину у доба робовања под Турцима било је скопчано са највећим опасностима по живот и част, јер се морало ићи пешке или на коњу кроз пуне крајеве којима су крстарили банде пљачкаша и зликоваца, па су одиве, услед тога, врло ретко посећивале свој род. И зато је њихово осећање дијалекатских особина роднога краја, уколико ове нису биле заједничке и говору ђаковачком, у њих морало слабити. Сем тога, ја не само што нисам узимао материјал од рођених Призренки већ сам, колико год је било могуће, настојао да нигде не наводим примере ни из језика оних лица чије су мајке биле Призренке по рођењу. И отуда утицају који би са те стране овим путем дошао не ваља много приписивати. У једно се свакако може бити сигуран — ја нигде нисам узимао црте које у ђаковачком говору нису уопштене.

4. Живот у ропству, прилике у којима се тамо живело нису, нарочито од почетка XVII до краја XIX века, допуштале и друкчије дуготрајне додире Ђаковаца са својим

српским суседима. Што се гдекад указивало на то да је Ђаковица у ово време била једна „етапа“ на трговачком путу који је кроз северну Албанију водио за Скадар¹, то у овоме погледу није мењало фактично стање ствари — прво, услед тога што трговачки промет на овоме путу већ одавна није био тако жив² и, друго, што за Србе ових крајева, и поглавито за ђаковачке Србе, у околностима које су тамо владале, није било никаквих услова за узимање ма каквог учешћа у томе промету. А кад је реч о трговачким путевима који су кроз ове области водили према мору, zgodно је овде указати на једну околност која нам помаже да лакше схватимо основни дијалекатски тип ђаковачког говора. Област Ђаковице налази се у близини раније значајног пута *Via di Zenta*, који је од јадранске обале, преко Скадра, долином Дрима водио за Призрен и даље према унутрашњости наших земаља. Овим путем је све до краја средњег века живо струјао привредни живот између унутрашњости Балканског Полуострва и Јадранског Мора. И само се по себи разуме да се ђаковички крај, налазећи се у близини тако значајног трговачког пута, етнички, па разуме се и језиком морао све више једначити с призренском облашћу, кроз коју је тај пут пролазио. Последњих векова, међутим, ђаковички Србину су имали привредних веза са осталим српским областима, већ су углавном били остављени сами себи, и они су, одвојени од осталих својих сународника, и од целог света, чували име и језик под околностима којима није било равних ни на једном другом месту код нас. Чувајући ова обележја своје народности, они су били излагани прогонима, злостављањима и мрцварењима сваке врсте, тако да се у току неколика века, за које време су ови прогони трајали, српски живаљ

¹) М. Lutovac, op. cit. 58.

²) Померањем светскога саобраћаја са Средоземнога Мора на океане јадранска пристаништа већ од почетка XVI века губе свој ранији трговачки значај, те због тога, као и услед политичких прилика, привредни живот централних области Балканског Полуострва почиње струјати правцем север—југ према Солуну и Средњој Европи, а ранији трговачки промет попречним путевима кроз северну Албанију скоро сасвим замире (испор. Д. Туцовић, Србија и Албанија. — Београд 1945, стр. 21 и 81).

ту потпуно сменио. Врло је тешко веровати да су директни преци и једне од данашњих српских породица у Ђаковици живели ту и у првим вековима робовања, иако у два-три случаја „нико не зна да су се њихови стари однекуда доселили“. Све остале породице, и по иначе врло оскудном предању, дошле су — покоја од Пећи и Призрена, а највише њих из Црне Горе. Но долазило се нигда није у масама, ни у групи, не бар последњих векова, већ појединачно. А појединци су се етничким особинама уопште, па дакако и језиком, брзо изједначавали са средином у коју су долазили. Те дошљаке овамо су доводиле обично крвна освета и, нарочито оне из црногорских кршева, — глад. По доласку они су се, да би могли опстати, скоро редовно прибијали као момци и слуге уз поједине аге и бегове, па су као такви, што се личне сигурности за голи живот тиче, уживали и неке врсте њихову заштиту. Тако су при честим новим погромима на српски живаљ, и при редовним насртајима на његову злехуду имовину и на личну безбедност, ови дошљаци благодарећи тој заштити остајали поштеђени, али само донде док би развили и разгранали своју породицу, док би се тако намножили и ојачали. Па и после су унеколико остајали у односу „захвалне“ раје према својим „милостивим“ господарима—„заштитницима“. И знатно мање услед јаче отпорности којој се свакако мора нешто приписати¹, а много више на овај начин, они су могли остати у вери предака и сачувати своју народност, кудикамо лакше од оних које су тлачитељи ту затекли, и који су свакад морали задовољавати огромне прохтеве и обести све нових и нових зулумћара и отимача. По привању самих Ђаковаца не мала заслуга у овоме припада извесним породицама ђаковичких

¹) Говорећи о дошљацима Цвијић у Основама (стр. 1168) каже: „Сишавши (мисли с црногорских кршева) и населивши се у њој (тј. у Метохиској котлини) они су били много чвршћи од онекшалих старинаца који су под утицајем насиља били сасвим сломљени.“ У вези са овим, и одмах за њим је потребно истаћи и веродостојност онога што је Цвијић тврдио, и што је данас опет познато, да је, наиме, врло много ових дошљака примило мухамеданство и албанизирано се — јамачно услед тога што, поред све своје чврстоће, нису могли одолети насиљима.

Шиптара и појединцима од њих. Ми не мислимо да их на овоме месту посебно наводимо, као што нема потребе да овде истражујемо који појединци су најодговорнији за многобројна недела и разноврсне акте насиља, који су из читаве једне претежно српске области за неколика века очистили и последњу породицу аутохтоних Срба. Али сматрамо да је узгред потребно истаћи да народне масе албанске, и поред тога што су често масовно узимале учешћа у извршењу многих злочина, никако за њих не сnose одговорност оне, већ инспиратори и организатори злочина, турске власти и њихови слепи послушници албанске народности, који су кроз векове и свој сопствени народ кињили и бездушно експлоатисали. А главна нам је сврха да разјаснимо како се могло догодити да се српско становништво овде потпуно смени, а да месни говор српскога језика, и при том, углавном сачува свој некадашњи дијалекатски тип. И баш је у овоме циљу од значаја указати на то када је ова област насељена албанским становништвом.

5. Тачну границу између српског и албанског становништва у средњем веку није лако одредити. Албанци онда нису имали своје независне државе, али је Албанија постојала као географски и етнички појам. А границе компактне средњовековне Албаније биле су чак и уже од данашњих њених политичких граница¹. Истина је да је још тада и преко ових граница, и у близини њих, било Албанаца који су, обично као сточари, живели у брдским и планинским пределима. Албанских сточарских насеља или катуна на североисточној страни, која нас овде интересује, према српским средњовековним повељама, није било више од десетак². Али се услед материјалне беде и оскудице становништво северне Албаније (као и оно црногорских кршева) „још од средњег века почело спуштати у плодне котлине, Метохију и Подрим“³. Несносно економско стање Албанаца, који су

1) Dr M. Šuffley, *Srbi i Arbanasi*. — Beograd 1925, str. 28 и Д. Туцовић, *Србија и Арбанија*, Београд 1945, стр. 19.

2) А. Урошевић, *Косово у главним географским карактеристикама*. — Скопље 1939.

3) Ј. Цвијић, *Балканско Полуострво и јужнословенске земље*, књ. I. Београд, 1922, стр. 412.

се у љутим кршевима своје земље брзо размножавали, неминовно их је присиљавало на напуштање родних огњишта. Нарочито их је нечовечни беговски систем привреде, „који је био... реална подлога целокупнога живота у Турској“ (Д. Туцовић *op. cit.* 24) и цео систем владавине у Отоманској Империји с анархичном управом гонио да се спуштају у плодне равнице суседних области, прво у циљу пљачке, а затим и ради сталног насељавања у њима. У једноме запису из године 1574 говори се о зулумима Албанаца у области Пећи, Ђаковице и Призрена¹, а годину пре тога је једно француско посланство кроз Качаничку клисуру пролазило под оружјем, да би се обезбедило од Албанаца који су само неки дан раније ту поубијали неколико кадија и њихову пратњу².

Почетком XVII века било је неколико албанских засељака у околини Призрена. Њих је тада било можда и у Ђаковичком крају. Али је граница између српског и албанског живља још увек ишла подалеко на запад од ових насеља. О томе имамо потврде и код самих Албанаца. Марин Бици, барски надбискуп албанске народности, године 1610 као ту границу означава Црни Дрим, говорећи јасно да се преласком преко ове реке улази у област српског (код њега стоји далматинског) језика³. И други Албанац, папски изасланик П. Масареки 1623 Дрим такође узима за границу између Срба и Албанаца, иако он каже да има албанских насеља и источно од ове реке⁴. Тамо је број ових насеља у току XVII века свакако растао, али је до краја овога века остала српска већина становништва све до напред означене границе. Чак и становништво Љуме, која лежи непосредно уз источну обалу Црнога Дрима, и у правцу које је албанска најезда уз Дрим, природно, морала бити врло јака, — у Аустро-турском рату 1689 још увек је било „састављено највећим делом од православних Срба, а малим

¹) Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи књ. I, 713.

²) М. Н. Hauser, *Le voyage du Levant. de Philippe du Fresne – Canaye.* Paris 1897, 83 и 223.

³) *Starine Jugosl. akademije znanosti i umjetn.* XX, 119—120.

⁴) *Starine Jugoslov. akademije znanosti i umjetnosti* XXXIX, 28.

делом од Арнаута католика¹“. Тек се од краја XVII века бројни однос становништва у овим нашим областима суседним Албанији, дакако и у Ђаковичком крају, мења у корист албанског, а на штету српскога живља.

б. Дуго се одржавало мишљење да је српско становништво из ових крајева у познатим историским догађајима на крају XVII и у првој половини XVIII века у масама напустило свој завичај, и у великим сеобама с патријарсима Арсенијем Црнојевићем и Јовановићем-Шакабендом отишло на север, преко Саве и Дунава. Ово мишљење историска наука је већ обеснажила. Поред осталих документовано га оповргава и Ј. Томић самим историским чињеницама². Ти догађаји су, каже Томић, у истини довели до нестајања Срба из читаве простране нахије Ђаковичке. Свакако се нешто Срба и из тога удаљеног краја отселило у сеобама 1690 и 1737 године, а заиста је навала Албанаца иза сеоба била много јача него икад раније. И Албанци су баш тада заузели и населили многе наше крајеве. Али је сигурно да тада, ни први ни други пут, Срби нису у масама напуштали своје домове, да би се иза тога Албанци населили у потпуно опустели српски крај. Да се ово десило, данашњи Ђаковци, чији су преци овамо дошли или иза значајних догађаја о којима је реч или неколико десетина година пре њих, говорили би дијалектом краја из кога је већина њих дошла, а случај није такав. Напротив, једва да су они по коју црту из матичних крајева сачували у говору који су за извесно време након свога доласка прихватили од онога становништва што је у то време овде српски говорило. И ово сведочи да је процес нестајања Срба и њихове замене албанским становништвом био друкчији него што се то најчешће претпостављало. Тај процес је несумњиво био у ономе што се износи у наведеној Томићевој књизи на стр. 48: „Српски православни живаљ није исправнио терен гранични с Арнаутима, него је подлегавши сили био подвргнут бржем мухамеданизирању и арнаућењу, што је за српску националну

¹) Јован Томић, О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку. — Београд 1913, стр. 44 и 45.

²) Ј. Томић, *op. cit.* стр. 48 и даље.

идеју значило исто што и нестанак српскога живља, јер је мухамеданизирани и поарнаућени елемент давао највеће противнике православљу, у коме је оличаван српски народ и његова национална идеја“.

Главним узроком овога судбоноснога процеса ишче-
завања српскога народа из тих области био је свакако
немогући економски положај, у који га је нечовечна турска
управа доводила. Да би избегли неиздржљиве намете које
су Турцима морали плаћати, обично су најпре сви одрасли
мушкарци прелазили у ислам остајући идејно за извесно
време у старој вери, задржавајући још доста дуго у њој
своје жене и крштавајући своју децу по прописима те вере.
Ово је био масовни појав на који се у низу насеља тих
области наилазило у току десетина година XVII века. (испор.
Ј. Томић, о Арнаутима, стр. 25—29). Систем намета и пљачке,
обести и насиља појачавао се из деценије у деценију и из
године у годину. А у време иза аустро-турског рата на крају
XVII века он је достигао кулминацију. Иза овога крупнога
догађаја настао је нагли преокрет у бројном односу српског
и албанског становништва у овим крајевима. Процес неста-
јања Срба и скоковитог пораста Албанаца је убрзан још и
обезглављеношћу нашега народа, до које је тамо дошло уби-
јањем српских народних првака од стране непријатеља или
њиховим напуштањем родног краја у првој и другој сеоби
Срба.

Бездушној економској експлоатацији, зверским насрта-
јима на част, и физичким мучењима сваке врсте, које је
несносна турска власт инспирирала и спроводила, могло се
умаћи једино ако се прими ислам, и наш народ је тамо
налазио спаса једино у промени вере¹. За овим је следовало
орођавање с Албанцима, примање њихових обичаја и језика
— коначно албанизирање.² Тако се наше становништво у
овим крајевима, где је било, како смо видели, у већини све
до пред крај XVII века, не само прооређивало већ га је

¹) Не сме се губити из вида да је поред насиљног превођења у
ислам било довођења и насељавања становништва из Албаније од стране
турских власти (Томић, оп. cit. стр. 17).

²) Ј. Цвијић, Основе III, стр. 1162 и 1163.

наредних деценија и сасвим нестало¹. Остављен без угледних људи, који су се јамачно одвећ били ангажовали у ратовима против Турака, и који су због тога за време сеоба избегли или иза њих поубијани, нако дубоко одан вери, наш опамошњи живаљ — поред тога што је економски био потпуно упропашћен — нигде није могао наћи ни моралног ослоњаца, па је тамо где је био највише на удару морао подлећи.² И велике сеобе, иза којих је продужено већ много раније отпочето исламизирање па албанизирање Срба у масама, на тај начин су заоста, али посредним путем, биле узроком потпуног нестајања Срба из читавога тога краја. Погроми су се с времена на време понављали — тачније речено они никад нису ни престајали — и оно што је у једној прилици остало, то други пут није могло одолети.³

7. Уз раније познате научне доказе да су садашња шиптарска насеља у околини Баковице била српска, ми за потврду овога факта можемо навести читав низ топономастичких назива. Почев од саме Баковице,⁴ сезероисточно-

1) Јов. Н. Томић, О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку, стр. 41.

2) Ј. Томић *op. cit.*, стр. 48.

3) Ј. Цвијић, Балканско Полуострво I, стр. 411.

4) Назив Баковица, за који не може бити сумње да није српски, вероватно не бити старији од саме вароши, која се најраније помиње у XVII веку [Између осталих види и Коста Н. Костић, Наши нови градови на југу. — Српска књижевна задруга 168, Београд 1922, стр. 83: „У тој жупи (реч је о ђаковичком крају) у турско доба постала је варош коју су Турци и Арнаути прозвали *Бакова*, а Срби *Баковица*. У осталом мало је спомена о Баковници турскога времена. Најстарији су спомени тек око XVII века*]. Поводом ове Костићеве констатације згодно је и потребно истаћи да Баковницу не зову *Бакова* само Турци и Албанци већ и Срби оних крајева. Тај назив се често среће код метохијских, призренских и косовских Срба, а да је и он српског порекла у то такође не може бити никакве сумње. Он је свакако некад био и обичнији од назива Баковица, или се бар с овим напоредо употребљавао. То нам сведочи и изведена именица за означавање становника ове вароши. Србе староседеоце само дошљаци зову Баковчани. Они сами себе зову Баковцима, а тако их зову и сви Срби суседних области. Именица *Баковци* (и *Баковска*) изведена је, дакле, од Бакова, као Трнавац од Трнава, Моравац од Морави, Тамнавац од Тамнава. А даље је према *Баковца* образован придев *ђаковачки*, који означава све што се односи на Баковце или што припада Баковцима. Зато сам ја овај свој рад и назвао *Баковачким говором*.

и северно од ње су: Горње Ново Село, Доње Ново Село, Добра Бара, Вранић, Дубрава, Жабал, Ждрело, Јабланица, Краљане, Међа, Радонић, Раковина, Траканић, Црмљан, Добрич, Врановац, Горња Лука, Доња Лука, Белег, Глођане, Пожар, Растовица, Грмочел, Преколука, Рзњић, Црвени Брег и Прилеп. Најсеверније, испод самих Дечана су Дреновац и Црнобрег; нешто западније одавде Побрђе и Кошаре, а даље на југ од ових су Рипај и Доброш. На западној страни од Ђаковице, пут албанске границе, налазе се: Стубла, Смолица, Поповац, Нивоказ, Пуношевац, Бравина и Батуша; а на југозападној и јужној страни од вароши: Дева, Гуска, Кореница, Кушевац, Дашиновац, Јосић, Рача и Петрушан. Ту на домаку Ђаковице, испод планина Паштрика, с његове северне стране су: Грчина, Липовац, Рогово и Дамјан-село у општини дамјанској, која је раније припадала Срезу Ђаковичком, а после је, уназад неколико година, припојена Срезу шар-планинском. Такође су ближе Ђаковици него Ораховцу подримска села: Пустосело, Радоста и Геца. А на тој страни свега неколико километара од Ђаковице су Накараде, па одмах до њих Милена.

Ни у једном од овог низа набројених места није до ослобођења од Турака остала ни једна једина српска породица, па ипак су сва та места сачувала своја имена из времена кад су била насељена Србима. Многа од ових села звала су се истим именом и у средњем веку. Нека од њих наводе се са пописом имена њихових домаћина као насеља која Стеван Дечански даје манастиру Дечанима. Од набројених ту налазимо: Растовицу 11, Грмочел 15, Прилеп 17, Црвени Брег 71, Рзњић 54, Преколуку (у Хрисовуљи—Преки Луг 12), Белег 60, Црмљан (у Хрисовуљи—Чрмљан 6), Доброш 15, Батушу 59, и читав низ оних која су променила своја имена, а за која се може утврдити да су била баш у тој области, као што су: Бележани 70 у саставу насеља Дечана, Баба 12, Ливљане 18, Бабљане 28, Буљане 34, Грева 34, Сошане 33, Лужане 29. Крастављање 26, Буљуби 37¹

¹) Бројеви поред имена места означавају странице на којима се та места помињу у Дечанској хрисовуљи (издање Милоша С. Милојевића. — Гласник Српског ученог друштва, 2 одељење, књ. XII, у Београду 1880).

у Алтину⁴ и многа друга. А и у епским народним песмама поменуте се по које од наведених места.

Српски назив још носи, а тим именом се и раније звала речица Љукавац, која тече са источне стране поред саме вароши Ђаковице. Па и река Ереник, уз овај свој назив, сачувала је и до данас раније српско име Рибник, и овим именом је обично зову ђаковички Срби. Не зна се, и није се знало за друкчији назив ни речици Кореница, која, силазећи с брда на југозападној страни Ђаковице, тече кроз истоимено село и улива се у Ереник на 2—3 км пред самом вароши. И свуда, у читавоме крају, срећемо овде-онде по неки назив за који је, по предању, везан какав моменат из мучне српске прошлости. До саме вароши на једној страни је Драганова, а на другој Јованова Чесма; онамо је Илино Брдо, а тамо опет неко друго место са сличним именом.

Испор. за ово Попис (азбучни) села у средњовековној Србији. — Годишњак Филозофског факултета IV, стр. 53 до 169. — Скопље 1940.

⁴ Алтином се, нема сумње, звао предео који се поклапа са нахијом ђаковичком, можда и не потпуно, али је он свакако обухватио један њен део, — највероватније онај у коме се налазе села испод планина на западној страни Ђаковице (види код Ст. Новаковића, *Земљиште рудоје Немањине*. Годишњика Н. Чупића, год. 1а, стр. 223: „Алтин невелик планински крај... саставни део Паткова... а Патково (је) ђаковачка нахија... која се у први мах за Турака звала Алтинли“. (тур. Altın-İli — Глиша Елезовић, *Турски споменаци* књ. I, св. 1, стр. 466) и И. Јастребова, *Предаци за црквену архиву у Саврај Србији*. — Гласник Српског ученог друштва, књ. XL, стр. 239: „У свим ферманима (мисли се турским) спомиње се ђаковачко окружје под именом *Алтунели*. Ово је име названог окружја дошло од пређашњег града Алтинли постојавшег управо у средини данашњег рибничког среза у селу Јунику“. А Јуник је, треба напоменути, баш у поменутом припланинском пределу.

У Хрисовуљи Дечанскога наводи се *Палтин* са већим селом и са већим *затли* и са већим *лигани* (стр. 26), и зато сматрам да Даничин није у праву кад (у Рјечнику Југосл. академије, књ. I), пре него ће навести да се „у почетку турскога времена ђаковичка нахија звала Алтинли“, каже да је Алтин само „место близу Ђаковице и Дечана“. Па и Новаковићево ограничење да је то „невелик“ крај ваља, ја држим, схватити само као релативно. А у прилог овога што износимо можемо додати оно што Коста Н. Костић у своме напред цитираном делу каже: „Крај око данашње Ђаковице звао се у средњем веку *Алтин* или *Алтинска земља* (курсив је пишчев), и што и данас Турци предео Ђаковице зову Алтунели“.

Наше називе носе и неки гребени, превоји и узвишења којима углавном иде граница према Албанији, с јужне и западне стране Ђаковице. Ту су Краљевица и Девојка; затим иза границе с албанске стране превоји Ђаф Милица и Ђаф Богдан, а на нашој страни је Ђаф Чобан.¹

8. Што се по селима, Албанији најближег, ђаковичког краја није задржао нико ни од Срба дошљака, то је доказ да су у овоме крају насиља била изузетно тешка, и да у њима није било апсолутно никакве безбедности. У самој вароши Ђаковици, баш зато што је варош, било је нешто мало друкчије. Истина ауторитет и моћ државних власти, које су биле позване да осигуравају безбедност грађана, никада нису били на достојној висини. Што је још горе, те исте власти су с циљем омогућавале, па и саме спроводиле вишеструка насиља.² Поред тога што су лишавани материјалних средстава за живот, у масама и појединачно убијани и присилно исељавани, што су сами због неиздржљивих зулума напуштали своје домове и бежали у друге крајеве и што су тамањени болешћу,³ — Срби су и у вароши највише бројно опадали преласком у ислам и албанизирањем. И данас још има — то многи тврде — у појединим арнаутским кућама „и писмених доказа“ о њихову српском пореклу. Тако су ме уверавали да у кући једног хоџе има „књига“ која говори да су његови преци били Срби, и то свештеници. Да ли се овде мисли на какав писмени докуменат о томе, или на неку служабну књигу, која се као породична драгоценост, чије чување је потомству оставио у аманет онај ко се њом служио кад је, свакако у невољи, морао променити веру — то се, нажалост, не може знати, јер хоџа данас

¹) Први део назива у последња три случаја је, истина, албански, али је важно што је други његов део — а то је право име — остао непромењен.

²) Историји су познати чести случајеви зверских злостављања бесправне раје од стране турских управљача у тим крајевима (види и код М. Лутовца, оп сит. 67).

³) Нарочито је куга, која је завладала за Аустриско-турскога рата 1690, осетно смањила број становника у тим крајевима (Ј. Томић, Патријарх Арсеније III Црнојевић према Млечићима и Несару 1685—1695. — Глас Српске академије наука LXX, стр. 130.

неће ни да призна да су му стари били „шки-вере“, а још мање би се могао склонити да покаже породичну светињу која потиче из времена док су му преци били хришћани, и која је непобитни доказ ове чињенице. Трагови старе вере исламизираних и недавно албанизованих Срба, уколико се чувају,¹ држе се, нарочито овде, у највећој тајности.

У Ђаковици сам наишао на Албанца са српским презименом Николић који ме је хтео убедити да ово презиме није ни у каквој вези са његовим српским пореклом, да је он Албанац и да су му преци ово одискона били. Тако се, уверавао ме је он, његова породица зове по месту из којег му је деда дошао у Ђаковицу. А родно место његова деде је Николић — село испод Паштрика, иза границе с албанске стране, где несумњиво има још места² која су такође сачувала своје српске називе, што сведочи да је у средњем веку, и касније, било српских насеља на тој страни све до Скадра и Јадранског Мора.³ И уколико се може веровати да овај Албанац намерно не укрива своје порекло, тачно је, свакако, да је место из кога је његов предак дошао у Ђаковицу било некада насељено Србима. У њему данас, разуме се, живе искључиво Албанци, чији су се преци сигурно звали Николићи, те је по њима и само место добило своје име. Може се још допустити да су муслимани Николићи који су прешли у Ђаковицу то презиме узели по имену места из кога су се доселили. А могли су бити и друкчијег порекла, али ово на сваки начин сведочи да су становници Николић-села некада били Срби, да су се по преласку у ислам албанизовали, али се данас дакако осећају правим Албанцима, и само Албанцима.

1) Не мислим овде само на оне што им је до недавна поред хоће у кућу долазио и свештеник (Цвијић, Основе 1165), јер су ти одвећ ретки, већ на такве који прикривене држе иконице свога негдашњег свеца или пале свећу и празнују о његову дану, а на њих се може чешће наићи у тим крајевима.

2) Недалеко од Николића је село Добруна, а у овоме пределу, у близини наше границе су места Капица, Враниште, Стоберце, Падинце и друга.

3) Јован Цвијић, Основе, стр. 1163.

Има у Ђаковици још понека сада албанска породица с презименом које сведочи о њеном српском пореклу — по селима у Ђаковичкој околини их је још више (види код Лутовца, оп. сії. 71/2). Најинтересантније је у томе погледу презиме породице Ставице, чији чланови признају да се овако зову по неком своје давнашњем претку који је, према њихову причању, био Србин и дворанин српског цара Душана, свакако с дужностима означеним том именицом.¹ Што се ово презиме завршава наставком *-ец*, а не са *-ац*, како би се очекивало, наћи ћемо објашњење ниже у глави о фонетским особинама (тач. 31), а овде је згодно истаћи како старији Албанци сматрају да је мање зазорно признати да су српског порекла уколико су им преци раније прешли у ислам. За овога свога претка данашњи ђаковички Ставици причају да је мухамеданство примио „одмах после српске пропасти на Косову“.

Много мање су Албанци били склони да се размећу својим српским пореклом у време турске управе, па ипак се и онда могла од самих њих сазнати права истина о томе. Један ђаковички занатлија описао ми је неки интересантни састанак одабранијих ђаковичких Албанаца у време пред саме Балканске ратове. Уочи тих догађаја било је, као што се зна, силног врења, како међу Албанцима дубље у Албанији, тако и код оних у нашим крајевима. Сви они су углавном једва чекали ослобођење испод турске власти, и сами су настојали да га ускоре, али су унеколико били у неизвесности за судбину свога положаја. Бојали су се да Срби, кад дођу у некадашњу своју земљу, неће хтети да накнаде губитак свога ранијег тамошњег живља, и то истим мето-

¹) Ставице, дворанин неки (Ђ. Даничић, Рјечник из књижевних старина српских, у Београду 1864), чије су дужности биле старање о постављању трезе на двору. Свакако је прецизније објашњење ове титуле дато у књ. III Трећег међународног конгреса слависта, Београд 1909, стр. 78, према једној белешци из неког рукописа XIV—XV в., одакле излази да је *Ставице* био старшина хлебара, тј. оних што су спремали јела на царском двору. А да је то била велика част и висока титула говори чињеница што су код Стефана Душана овај чин имали Милош Војиновић, Ђураш Вранић и каснији српски кнез Лазар (види Јуричек, Историја Срба III, стр. 27).

дама, тј. присиљавањем Албанаца да мењају своју веру. Од многих се, прича овај Баковац, на томе састанку чуло признање да су им дедови били Срби — хришћани, али и да би промена вере за њих значила што и губитак права да се зову својим народним именом, па их је, зато нарочито, узнемиравала бојазан да не буду насилно враћени вери својих предака. То ће рећи — и код Албанаца се зна да је ту огромна већина некадашњих Срба исламизирана и албанизирана, како по селима, где није могло остати ниједног Србина, тако и у самој Баковици, где је ослобођење испод турске власти дочекао већ напред приближно одређени Јрџ српских породица. Што је број ових Срба тако мали, то јасно говори да су зулуми овде били неиздрживији² него и у једној другој вароши нашој. Ово потврђује и чињеница што су они сви сконцентрисани у једној улици. Из осталих мала, у којима су се Срби из дана у дан проређивали (а имена неких других српских улица, као што су Велика улица, Станићева улица и др. и до данас су се очувала, иако у њима нема ни једне српске куће) склањали су се тамо где су били задружити, ако не да се заједнички одбране, а оно бар да не могу и неопажено бити мрцварени од отимачких банди и зулумћара.

9. Као што је већ раније констатовано, Срби прелазећи у ислам нису одмах раскинули ни са својим верским и народним обичајима, а још мање су могли одмах напустити свој језик. Говорећи о поарбанашеним Србима Ј. Цвијић за њих каже да „поред арбанашког знају и српски, често и у трећем и у четвртом колону, кашто много боље но арбанашки“ (Основе III, стр. 1163)³. И тако су новодошли Срби, за које рекосмо да никада нису долазили у групама, имали прилике да се дијалекатски асимилију и код помуслимањених староседелана. А сем тога није у месту одједном нестало

² Доказе за ово налазимо и код Ј. Цвијића који говори о Баковци (у Основама, стр. 1268), кажући неволитоме смата грубог насиља у њој из времена непосредно пред балканске ратове.

³ Сматрам за потребно истаћи да ни у Баковици ни нигде у њеној околини ја на такве нисам наишао, иако сам и нарочито за њима трагао, а то значи да данас таквих у овоме крају нема.

ни свих Срба који су хтели да сачувају своју веру и народност. Процес њихова нестајања вршио се неколика века. Када су била групна исељавања уколико су захватила и ово место, то је већ речено, а појединачно — ђаковички Срби су се уклањали из свога завичаја до пред само национално ослобођење. Већина данашњих Ђаковаца има ко брата, ко стрица — у Београду, у Нишу, негде у Срему, у Приштини, у Цариграду, на Кавказу чак. Бежећи од зулума, они су, по Цвијићу, расути и по свим живљим местима северно од Шар-планине (Основе, стр. 1268). И преласка у ислам било је у Ђаковици, бар појединачног, до самог краја XIX века¹, те је сасвим јасно зашто је српски живаљ овде назадовао све до ослобођења од Турака. А разумљиво је, после свега што је изложено, и како је ђаковачки говор сачувао свој некадашњи дијалекатски тип и поред тога што је ђаковичко српско становништво, и уколико се сачувало, по нашем мишљењу сасвим, или бар скоро сасвим, измењено према становништву из времена од пре неколико векова.

Данашњи претставници ђаковачког говора, асимилијући се потпуно свим етничким особинама и духовним манифестацијама са живљем које је у време њихова доласка ту говорило локалним српским дијалектом, иако су у тај дијалекат уносили по неку значајнију језичку црту из матичних крајева, — они ипак пису изменили основни тип локалног говора старинаца. А одвојеном албанским насељима од претставника осталих и најсроднијих говора српског језика, ђаковачком становништву су могле остати непознате извесне промене које су се у другим српским дијалектима јављале последњих векова. И заиста уколико и у дијалектима суседних области, у говорима косовско-метохиским, призренским, или пак у црногорским, има таквих особина — оне су ђаковачкоме говору остале непознате. Међутим, језичке црте везане за даљу прошлост развитка нашега језика, а карактеристичне за било који од наведених дијалеката, налазимо често и у говору ђаковачком. Свакако највећи број карактеристичких дијалекатских особина овога говора везују га за

¹) Ј. Цвијић, Балканско Полуострво, књ. I, стр. 407.

говоре призренско-јужноморавске. А његове су главне одлике: померање артикулације неких вокала у ненаглашеним слоговима, трагови чувања старог полугласника, вишеструка замена негдашњег вокалног *л*, непознавање извршеног процеса јотовања у неким граматичким категоријама као у трпном придеву глагола с наставком *и* у основи презента (на пр.: *исвросена, саграден, кубено, влашено, цагרבавен*), умекшаност предњонепчаних сугласника: *ч, џ, ж*, и *ш*, претварање вокала у у консонант *в* у наставку 3 лица мн. презента, облик радног придева мушког рода на *ја*, облик аориста — имперфекта у 3 л. мн. типа *дођоу, осшодоу*, описна компарација придева и прилога, употреба дублетних облика личних заменица, губљење деклинације, основни систем акцентуације од само једног акцента са скраћивањем свих дужина, како испред тако и иза акцента. А ниједна од ових, као ни друге црте које сам у ђаковачком говору забележио, и о којима ће у овоме раду бити речи, нису непознате бар некој од мало пре споменутих дијалекатских зона које се до Ђаковице пружају и овде завршавају. Природи и пореклу већине означених црта дао је објашњење проф. Белић у својој познатој великој студији о говорима призренско-тимочким¹. Задржавајући се на тим цртама и наводећи примере за њих, ми ћемо показати уколико се поједине језичке особине тих дијалеката чувају и у говору вароши Ђаковице, покушаћемо да на основу историских, социјално-економских и етничких услова живота ђаковичких Срба објаснимо посебне одлике њихова говора и, разуме се, да им дамо лингвистичко објашњење.

10. Поред Срба староседелаца у Ђаковици нашим језиком говоре, и говорили су, Цигани православне вере. Њих у Ђаковици има око 30 кућа и живе, још и сада, поред осталих Срба, по крајевима оне једне српске улице и непосредно уз њу. Они су могли раније долазити и са друге стране,² али ови што се сада у Ђаковици налазе дошли су скоро сви из Ораховца, из Суве Реке, од Призрена. А на ту страну иду за повременим послом, на којему се тамо задржавају, каткад по неколико година, и врло се често сеља-

¹ А. Белић, Дијалекти источне и јужне Србије, Београд, 1905.

² Ј. Цвијић, Основе 1929.

kađu; idu тамо, па се опет враћају натраг. Зато се ја нисам служио језичким материјалом од њих узетим, ни кад се ради о апсолутно органичним цртама ђаковачког говора, јер постоји бојавам да би у слушају дружбијег поступка могао бити криво представљен опсег ових црта. Ако сам то ипак чинио, тамо где сам сматрао да је потребно, указао на разлику у доследности употребе неке дијалекатске црте, или и на црте које говор ђаковичких Срба уопште не познаје, — ја сам сваки пут и нагласио ради чега то чиним. Већ да најновије становништво, досељено иза балканских ратова, није ниуко-лико узимано у обзир, то је само по себи разумљиво. Док се њихов једини утицај на Ђаковце, нарочито на млађи нараштај, осећа у великој мери, нема апсолутно ни једне једине особине која би се из говора староседелца, на било који начин, укључи у језик ма кога од нових досељеника. То је овет лако објаснити малобројношћу староседелца, а још пре овом њиховом већ више пута споменутом изолова-ношћу у једној улици, чије становништво једно и говори типичним ђаковачким говором.

Насупрот тежиштама на које сам наглавио при тражењу и одабирању што типичнијих дијалекатских објеката стара-јући се да, с једне стране, не узимам линијности које су у свакодневном детињу било с новим насељеницима, било с чиновничтвом и војском и, с друге стране, да из језика прибрениски одива не прилином ђаковачком говору нешто што у ствари није његово одобрно, — ја сам био у повољ-ном положају што нисам имао да по малена тражим разлике у говору. Тако исто, сигуран сам да овде нема неких зна-чајнијих разлика ни у вези с чињеницом што су преци де-нацијих Ђаковаца долазили у дужиим временским размацама, а свакако и из више различитих дијалекатских средина. Ова околности су несумњиво утицале да се појединим дијалекат-ским цртама смањиле доследност употребе, да неке од њих начевоу, да се понеките приму од домаћина, али ја, може се рећи, у тому заједничком животу немалима некедеља настале нисолозије, потпуно уједињавање њихова говора.

Ц. У овоме своме раду ја нећу давати општ целога језика вароши Ђаковице, него ћу се задржавати само на

оним његовим цртама којима се он разликује од већине других наших дијалеката, а поглавито од оних што су у основици књижевног језика. Па ипак не мислим да ће услед тога слика овога говора бити непотпуна. Напротив, држим да би се непотребним излагањима онога што је као опште, заједничко, одвећ познато у језику, његове важније одлике губиле. Њих би, у сваком случају, онда било знатно теже уочити. Тек кад се говори о *дијалекатским* цртама, и кад се свакој од њих посвети онолико пажње и да онолико места колико она има значаја, тек тада се, по моме мишљењу, добива јасна слика говора који се жели приказати. Зато сам сматрао да ће бити најбоље ако и ја овде будем тако поступио. Може се десити да ми и покоја значајнија појава умакне и остане недодирнута. Ову незгуду није лако избећи ни онда кад се говори о дијалектима оних крајева у којима се дуго живи. Затим, при ређим сусретима с особама које говоре једним дијалектом много шта из њихова говора може се погрешно схватити, те се и ту мора имати много опрезности. Да бих те незгоде отклонио, ја сам више пута по неколико времена боравио у Ђаковици. Највећи део материјала сабрао сам год. 1938 и 1939, а наскоро затим почео сам спремати овај свој рад. Почетком 1941 рад сам дао у штампу, и прва четири табака су била оштампана. 6-ог априла штампарију („Слово“ у Немањиној ул. бр. 20) је погодила немачка авионска бомба, и ту су три даља табака уништена. Како ми је за време рата на другој страни пропао и концепат рада и сав материјал, ја сам после ослобођења настојао да поново приберем нешто материјала, па сам на основу тога и на основу грађе из сачуваног дела (поред првих штампаних табака код штампара су се сачували и последњи табаци рукописа) реконструисао сам уништени део свога рада. С нешто измењеним схватањем о формирању дијалеката уопште и друкчијим гледањем на историско-етничке и социјално-економске услове развика ђаковачког говора посебно, ја сам учинио извесне измене у целој овој својој раду.

I

Г Л А С О В И

Редукција и промена вокала

12. Бројем гласова, природом њиховом и, нарочито, квантитетом ђаковачки говор разликује се прво од дијалеката који чине основицу српскохрватског књижевног језика. Даље, иако се сви гласови у њему изговором својим подарају с гласовима говора косовско-метохиских, судећи по данашњој вредности извесних некадашњих гласова, он се разликује од ових, а идентичан је углавном с говорима уочљиво старијег, призренско-тимочког дијалекатског типа, јер су све типичне гласовне особине у њему углавном истога порекла као у овоме последњем дијалекту. Вредност вокала у говору ђаковачком константна је углавном само под акцентом. С нормалним вокалима нашег језика једино у том положају слажу се овде сви вокали, својом артикулацијом редовно, а квантитетом само у изворно кратким слоговима, јер за дуги акценат ђаковачки, као један од говора означеног типа, и не зна¹. И само уколико је типичност овога акцента, под утицајем са стране, ту поремећена, једино утолико може бити говора о дугим наглашеним слоговима, а ван ексцентиваних слогова сви су вокали овде склони редукцији квантитета. Скраћивање није једнако на сваком отстојању од акцента речи — ближе акценту оно је јаче, а на већем размаку од наглашеног слога слабије — нити су сви вокали подједнако подложни редукцији свога квантитета. А, сем овога, поједини вокали у неакцентованим слоговима не

¹) А. Белић, Дијалекти источне и јужне Србије, Београд 1905, стр. 10.

мењају се само по квантитету већ и артикулацијом, гласовном бојом и тоном, целим својим специфичним карактером. Али ни у једном случају се не може рећи да се ове промене врше потпуно доследно и свакад у подједнакој мери.

13. Од свих вокала тим променама најподложнији је глас *o*, у положају испред акцента знатно јаче него иза њега, а најјаче, несумњиво, непосредно пред акцентованим слогом. У тој позицији овај се глас готово редовно мења у *a*: *кал'ико, шал'ица, стал'ица, прва гадина, кабиља, да дакаж'е, дацније, мајему дэде, сираш'иња, ја сьм пайи'ла, камаш, гам'и'ла, на мал'ишву, Црнагдрац, Црнагдрка, ч'авек, ай'асно, ав'амо, ађаце, слабодно, ладави'на, ваз'ав'ав, свај'е'а, да'лазив, п'лашун, Турци су ми нас'и'ла, пак'азаш, кан'ак, да дан'есе, пас'ланик, ло'лав'љк, кам'и'те. Ар'ав'ы, нав'ембра, да се п'аб'и'јев, сас ав'е'к'аш'а'и'це, пач'еше, пра'идосмо* (специјално у овом префиксу, *o* се скоро увек друкчије мења, — види о том ниже), *мене ме ба'л'ело, пол'уби га, граз'и'ца, задацни'ла, ку'ав'а'ми, мајему бра'шу, нека'ико, паз'др'ав'а дама'ки'на, дос'п'ело, Ста'јачови'ћа, Ми'лаванови'ћа, кри'ч'амо паз'а'бу, п'амар'ан'це, да п'ав'и'је, да пан'есе* итд.

14. Ово *a*, које се изговара место *o*, често је врло кратко, краће од нормалног кратког *a*, али још увек, у свим наведеним примерима, његова артикулација је јасна и ту се чује одређени звук. У истом овом положају, каткад у истим облицима и истих речи, редукција тога вокала је одвећ јака, и утолико је напрегнутост језичних мишића слабија, а напетост при његову изговору се преноси на ждрело, те се чује јако редуциран, истица још увек слоготворни глас, али је боја тога звука, гласовна вредност његова сасвим неодређена, тако да се не може утврдити да ли је ово звук *o* или *a*. То управо није ни један од ова два гласа већ врста подугласника, који ћемо зато и бележити онако како се обележава подугласник: *с'ш'ави ми га, ами су с'ш'уда, да ћи'ш'ав м'л'и'шву, с'л'бодно, сина свај'е'а, к'нд'и'ци, да њ'в'орим, р'ш'и'л'ла га, с'ш'але заш'в'орене, Ја ћу му п'к'азаш, Ч'есто д'в'ази, с п'кр'ов'и'но, Н'ем ћим да се њ'ри'ш'ем, с'ш'и'ле.*

15. И даље од акцента према почетку речи срећемо исту појаву, а одређени вокал *a* овде знатно ређе него испред

је, као и после асимилације, природно настало сажимање, иако овај појав није иначе својствен говору ђаковачком. Што ту нема и видног знака овога гласовног процеса, тј. дужине слога у коме се сажимање извршило, ово је лако објаснити околношћу што су оба вокала била одвећ кратка (види ниже о редукованости вокала иза акцента) тако да заједнички једва чине нормалан кратки глас. Сем тога, и да је та дужина овде формирана, она би се касније морала скратити. А искључиво редукијом вокала може се објашњавати губљење тих гласова с краја проклитика и проклитичко употребљених речи ако наредна реч почиње сугласником: *Ако је кој_ први, А кој_ смо занашлајје, Къд бѣе, кој_ да се меш'а, кој_ смѣја, Ни кој_ да види, ни кој_ да ћује, бож', бож' сѣћвај.* Али ако та реч почиње вокалом, као у примерима: *Да н_ искоћи нико, Мора да м_ искоћи, Неј_ имало д_ украду, д_ убију, Оћеш д_ узнеш,* — свакако је посредни прво асимилација па контракција, иако овде нису у питању вокали који су у већини дијалеката склони међусобној асимилацији (ова је особина позната у кановачком говору).

Редукију, и то апсолутну редукију, запазио сам у свим облицима глагола *заборавиши*. Важно је нагласити да је та редукија овде доследна у свих типичних претставника ђаковачког говора; у њих се редовно изговара: *Забрѣвѣи сѣм, Да не забрѣиш', Забрѣвила е, Забрѣвиле смо.* А врло често се чује и *Рѣвч'ана* (или са *ѣ* — *Раѣч'ане*) поред *Арѣвч'ане*, како је горе наведено. У овом примеру, осим апсолутне редукије вокала *о* на почетку, сасвим је нестало и другог редукованог *о*, иза акцента; оно се управо после губљења сугласника *х* испред њега, а пошто је свакако пре тога било прешло у *а*, слило са претходним *а*. А могућно је и да је овде *Арѣвч'ане* једноставно направљено од *Арѣвѣц* према албанском *ара* (= орах).

17. Обичан је и доследан појав потпуне редукије и у облицима 1 лица презента одричног глагола *немаши*, само у овом случају не испред већ иза акцента и не вокала *о* већ вокала *а*: *Нѣм (немам) бѣмоћ нѣоткуш, Нѣм и'ша да*

*јем, Нём кь да дођнем, и нём със коџа и сл. И иначе, редуција у овом говору ни у слоговима иза акцента, ма да можда нешто ређа и слабија¹, по природи својој није друкчија. Ређе се, истина, наилази на случајеве где у положају иза акцента вокал *о*, или неки други глас, услед јаке редуције губи гласовну боју одређеног вокала. У крајњем отвореном слогу *о* је најчешће отворено и кратко или редуцирано, изговара се као кратко *а*, као знатно редуциран овај вокал, или је то глас нормалне своје вредности, те се, и поред тога што је чешће редуцирано, његова вокалска боја чува: *авџм^о, рђџв^а, шал'џко, кал'џко сьм изубџа, шџ сьм вџџа, јеси ли се сџшиа, није џџиа, ја сьм забрџви^о, мџне ми џ мџла, бџа у сџл^а, мџне ме бал'џл^о, далџзим^о, скршимо, асџџло, нџше сџл^а, нџкал'џк^о, доцкџн је бџла, мџџа, шал'џк^о, нараџџш^о, кџџка џуш, аџџсно, шџ џе мџје мџсџа, сџлабџн^о.*²*

Пада у очи да у речима где се у неком другом положају, непосредно пред акцентом, например, или иза акцента, *о* већ променило у *а*, у отвореном крају речи овај глас боље чува своју специфичну вокалску вредност. И уопште је ретка промена већег броја вокала у једној истој речи, а то је и сасвим разумљиво из семантичких разлога. Оваква промена више вокала могла би повлачити за собом и промену значења дотичне речи. Тако исто, у овој позицији природа вокала *о* не мења се подједнако у свим категоријама речи и њиховим облицима. Глаголски облици с личним наставком *-мо*, рецимо, никако не мењају квалитет свога завршног вокала; *о* ту може бити једино јаче или слабије редуцирано (испор. горе међу наведеним примерима). Напротив, код прилога и код придева средњег и мушког рода — уколико ови последњи имају такав завршетак — како код правих тако и код глаголских, *о* се изговара врло отворено и без заокругљивања усана, те добива гласовну вредност вокала *а*.

¹) Испореди са стањем у нашем говору констатацију: „Много су чешћи случајеви редуције када се вокал налази пред акцентом него за њим (А. Белић, *op. cit.*, стр. 521).

²) Према јачини редуције и отворености овога вокала ја га обележаваам знацима: *а, а, о* или *о*.

нисам наишао. Уопштена је још једино промена *о* у *е* у префиксу *про* — и у старом предлогу *проз*: *Да се прекапа јаз* (да се прокопа јаз), *Лева смо се превели* (провели), *Ти си вредја* (продао) *преписни* (прописни) *радници*, *Премени се* (промени се) *ћдвек*, *временува се*, *Преидја у бунар*, *Прећула се да лећи*, *престрла* (прострла), *Презбле су деца*, *Они прекиснев* (прокисну), *Да се превале* (провале), *Да те прећека*, *прегаври*, *Па виров през врша*, *Смо гледале през кл'ућаницу*, *Да пробне през пролаз*, *презврши* итд.

Ова се промена не може објашњавати слабљењем артикулације, иако је тачно да се она под акцентом не врши (испореди примере: *пробне*, *Брзо се пробу* (прочу), а *пречула се*). Нови вокал није ни нарочито редуциран; то остаје нормално кратки вокал потпуно одређене артикулације. Овом особином ђаковачки говор се, изгледа, одликује од осталих говора свога типа. О њој се бар у великој студији проф. Белића не говори, а, сем тога, у текстовима који су на крају његове књиге тамо дати налазимо примере глагола са префиксом *про*: *Проговори Идија Шерзија*, стр. 660, *Он мало прогледа* 663, *Жена му продумала* 664, *Да чекаш да прошече вода* 635, *Дај простири прокров'ац*, *Пробил пуш на илацину* 667, *Узев од ову воду да просишев на куде мост* 670, — дакле редовно са непромењеним вокалом *о*. У Ђаковици ће се рећи *преговори*, *прегледа*, *прешече вода*, и доследно са *пре-* место *про-*. Интересантно је напоменути да се ова промена запажа и код Призренки удатих у Ђаковици, и то и код оних што су доведене пре само коју годину. Да ли су је ове тако брзо примиле у својој новој средини, или је она заједничка и говору призренском, — то не бих могао одређено казати. Зна се само то да призренскоме суседни и сродни говори у седима шарпланинским изнад Призрена аа њу не знају (испор. М. Павловића, *Говор Сретечке Жупе: Оишла дома и се променила* 254, *После се променеиш* 262, *Да просеиш до улици дукаши* 289, *Јаје доиде и прошудиле ћераиде* 29). На другој страни, у говору пећком и у говорима свих метохијских села префикс *про-* редовно гласи *иде*. Прикупљајући дијалекатски материјал и тамо, ја сам ову особину свуда налазио. Уколико у Речнику Гл. Елезовића поред при-

мера са *Пре* има — можда још више — оних у којима се у овоме префиксу није вршила промена вокала, они су свакако бележени у косовским, а не у метохиским насељима. Истина, поред ових Елезовић није означавао места одакле су узети, док је у примерима са префиксом *Пре* (место *Про*) тамо означено да су забележени или у самој Пећи или у неком селу у пећкој околини.

22. Редукција, опет нарочито испред акцента¹, готово је редовна појава и код вокала *a* и *e*: *д^арав^але*, *з^аш^аш^акале*, *к^ал^аб^ал^ак*, *к^ал^ај^уџ^а*, *к^аск^ан^уџ^а*, *п^ап^рика*, *л^адав^ина*, *м^ан^шџ^а*, *м^ар^дма*, *М^ар^дја*, *н^ап^алед^н*, *п^ас^у*, *п^амеш^лџ^а*, *п^азар^шше*, *с^кс^јја*, *с^ак^ш*, *с^але^шџ^а*, *с^ам^ар*, *с^амар^уџ^а*, *с^ал^дша*, *св^ас^шџ^а*, *р^аб^дша*, *Р^ам^ад^ан*, *Р^ад^исав*, *р^аш^лџ^а*, *р^аси^шув^ала*, *р^аси^лџ^а*, *ш^ам^бу^{ра}*, *ш^ар^дна*, *ч^ак^шџ^а*, *џ^анд^ар*, *џ^ам^јја*, *ф^ај^дџ^аш*, *р^ези^лџ^а*, *п^ед^се*, *п^ел^имова^{ћа}*, *п^енуш* *ф^ере^ђја*, *ф^ер^мд^н*, *д^еб^еја*, *с^ес^шр^д*, *ј^ез^ик*, и *ј^ьз^ик*, *с^ес^шр^ић^{на}*, *с^ел^ак*, *ч^ел^ик*, *ш^еп^ел^џк*, *ћ^ер^ем^ида*, *ш^рпеш^лџ^а*, *ћ^ес^аш^лџ^а*, *ш^еш^џја*, *ш^ећ^џр*, *ш^ећ^ер^уџ^а*, *ш^еф^шл^џја*, *св^ек^рва* (после испадања *в* — *с^кр^{ва}*), *св^еш^и* (а после испадања *в* и потпуне редукције *е*: *с^ши*: *с^ши* *Ник^дла*, *с^ше* *Вр^дћи*, *с^ши* *Кр^ал*). Услед претеране краткоће вредност вокала *a*, а ређе и вокала *e*, као да губи нешто карактера одређеног гласа, те каткад, као и вокал *o*, постаје звук гласовне вредности призренско-тимочког полугласника, какав се, видећемо нешто ниже, чува и у ђаковачком говору. На ту гласовну вредност вокал *a* се ипак непотпуније своди него *o*, а то је и сасвим разумљиво када се зна да се артикулација вокала *a* не помера, већ је само унеколико лабавија.

Вокал *e*, како смо већ видели у последњем примеру из претходног параграфа, може бити и сасвим елидиран, али се типична вредност његова много ређе мења. Потпуну редукцију тога гласа имамо и у примерима демонстративних заменица и прилога: *шавак^д* (ето овако), *шовај* (ето овај), *шанај* (ето онај), *шав^ј*, *шав^д*, *шав^б*, *шавал^џко*, *шанал^џко* и сл., који истим путем добивају такав облик и у косовско-метохиским говорима (испор. те речи код Гл. Елезовића у његову Речнику, а види и чланак истога писца *Једна интересантна коншаминација у косовско-метохиском дијалекту*. — Гласник

¹) Сравни код А. Белића, Дијалекти, стр. 251.

Скопског научног друштва, том II, стр. 185, где се овај појав наших говора доводи у везу с истим појавом у албанском језику, у коме је *qajŷ* = ето онај и *qaty* = ето онамо добивено од *qe aju* и *qe aty*). Прихватајући као оправдану Елезовићеву претпоставку да су се гласовне промене о којима је овде реч у српским говорима ових крајева вршиле у додиру с албанским језиком и на сличан начин, ја сматрам да је цео процес највероватније текао овим путем. Поред редуције почетног *e*, још пре ње, и свакако у даљој прошлости, два *o* (прво с краја речце за појачавање, а друго с почетка демонстративних заменица, односно прилога), нашавши се у непосредном суседству без икакве паузе, без предаха међу првом и другом речју, слила су се у једно *o*. Тај вокал овде, и без обзира на начин постанка, није могао остати дуг, већ се он, с обзиром на његов положај у односу на акценат, променио у *a*. Као ова промена, тако нам је и редуција почетног *e*, већ из онога о чему смо досад говорили, потпуно разумљива. Ток описаних промена, конкретно претстављен, био је следећи: *eŷo овако* > *eŷовако* > *eŷавако* > *шавако*..

23. Вокали *и* и *у* ређе су редуцирани до мере осталих вокала, иако је потенцирано скраћивање свих, па и ова два вокала, не само у ненаглашеним већ и у акцентованим слоговима, како смо већ истакли, једна од значајних особина ђаковачког говора. Потпуну редуцију вокала *и* запазио сам у облицима показних заменица за казивање количине: *Шолко*, *волко*, *колко* и у придева *велики*—*Велка* *ЉОџа*, *велки* *нарош*.

Вокал *џ*

24. Поред оних о којима је досад било речи, наш говор познаје још два вокала. То су, с обзиром на њихову гласовну вредност, у оба случаја исти они вокали што их Гл. Елезовић налази у косовско-метохиском дијалекту, а наиме *џ*, које „по изговору личи на француско *и*, а чује се само у туђим речима, нарочито турског порекла“ и полугласник *џ*, који је у дијалекту Елезовићеву и по његову тумачењу опет „примљен од Турака и јавља се у турским речима“¹.

¹) Гл. Елезовић, Речник косовско-метохиског дијалекта, стр. XVII и XVIII.

Примера са првим вокалом у говору ђаковачком нема много; ја сам забележио само неколико, и свакад су то речи узете из турског: *üprüjesh*, *düshék*, (tur. *düşek*, Rječnik Jugosl. akademije, II, 902), *dükân*, (tur. *dükân*, *ibid.*), *düshék-lük* (с турским наставком *-luk*), *küshék* (тур. *göstek*, Елезовић, оп. сит. стр. 372). *kürük* (тур. *gürük*, *ibid.* 371), *düme* (тур. *dügme*, *ibid.* 509), *hüml*, *düshema* (тур. *düşeme* простирка, *ibid.* 409), *müsherafa* (арап. *müsheri* купац, *ibid.* I, 413). Овај глас, дакле, одговара турском помућеном *ä*, и њему врло сродном *ö*, а у једном само примеру обичном *u*.

Полугласник

25. О овоме другојем гласу има много више шта да се каже. Ма да је, с физиолошко-фонетске стране посматран, то увек један исти глас, управо не потпуно глас већ полугласник, гдекад до те мере редуциран да се поставља питање може ли се сматрати слоготворним, ми ћемо га ипак, с обзиром на његово порекло, прегледати у три групе примера.

а) Прву групу чине случајеви употребе овога гласа у речима туђег порекла, где обично турским вокалима *i* и *ü* у слоговима *in*, *im*, *un*, *ül*, а нарочито у суфиксима, *-lik*, *-luk*, *-liq*, *-luq* и *siz*: *azünük* (пустахилук, тур. *azgunluk*¹⁾, *aramilük* (пљачкање, тур. *haramilik*), *bakalük* (бакалски артикли, тур. *bakalluk*), *beqarük* (стање бећара, тур. *beqarlik*), *bojagilük* (стање бојације, тур. *bojagiliq*), *biñimsez*, (незграпан, лоша кроја, тур. *biçim* крој и суфикс за одрицање *siz*), *edebsizük* (безобразлук, тур. *edepsizlik*), *zevzeük* (неупутно понашање, тур. *zevzeqlik*), *zülüm* (арап. *zulm*), *künalüja* (који садржи кану, тур. *kinali*), *machturük* (тур. *tacakturük*), *mezük* (све што служи за мезе уз пиће, тур. *mezelik*), *şarşilük*, *şerük* (тур. *terliq*), *tozük* (тур. *tozük*), *şepelük* (тур. *şepeliq*), *şaküm* (опрема,

¹⁾ Објашњење значења и облик туђе речи узимам из Елезовићевог Речника, али су сами примери, разуме се, забележени ипак како се изговарају у Ђаковици и, дакако, с ђаковачким акцентом. Потребно је нагласити да у Елезовића има доста велики број ових речи, — у Ђаковици сам ја чуо само ове што овде наводи.

тур. *takim*), *ћадџџа* (рђаве воље, тур. *qajfsys*), *усталџк* (мајсторија, вештина, фигуративно — превара, тур. *ustalyk*), *ч'адџр* (шатор, тур. *čadyr*), *ч'ишџк* (пољско имање, тур. *čiffliq*), *шенџк* (свечано расподужење, тур. *šenliq*), *балџк* (рибљи зејтин, од тур. *baluk*, *giba* — Rječnik Jugosl. akademije).

Иако не може бити од великог значаја како ће се у једном језику, односно у неком дијалекту дотичног језика, изговарати гласови у речима примљеним из туђих језика, ипак, полазећи од чињенице да се у многим нашим дијалектима ови турски вокали, и у овим истим речима, изговарају друкчије (испор. *мамурлук*, *шейелук* и *шейелак*, *шозлуци*, *чишлук*, *чадор*, *шенлук* и др.) — у Вукову речнику, а затим: *бакалук*, *бећарлук* и уопште скоро увек са суфиксом *лук* у многим дијалектима и у књижевном језику — од важности је истаћи да се ђаковачки овом особиним подударом са говорима косовско-метохиским. А као тамо, тако и овде овај полугласник, насупрот правом полугласнику старог нашег језика, није непостојан ни у крајњем слогу основе, већ се и ту чува у свим облицима, наравно уколико се дотична реч употребљава у зависним падежима. Као *бећарџк* каже се и: *бећарџка*, *Обесџла њојне шерџце*, *по оне јасџце* и сл. И Гл. Елезовић поред облика номинатива у својем Речнику обично даје и генитив речи с оваквим полугласником у крајњем слогу основе, сматрајући за потребно да тако истакне чување овога гласа и у зависним падежима.

б) На гласовну вредност полугласника своди се у ненаглашеним слоговима вокал *о* доста често, а нешто ређе и вокал *а*. Физиолошке погодбе под којима се тај глас добива и примере за њега дали смо горе у тачкама 21 и 22, и немамо потребе да их овде понављамо. Редуција и померање артикулације иста два вокала, и опет у ненаглашеним слоговима, даје каткад у резултату приближну гласовну вредност и у говорима метохиских насеља. Али ипак не можемо засад са сигурношћу тврдити да ли је ова црта захватила и те говоре. На другој страни, међутим, сасвим нам је познато да је редуција вокала на степен полугласника особина приаренско-тимочког дијалекта (види у А. Бајића, Дијалекти, стр. 254 и 255).

с) У трећем случају тек ђаковачки претерано редуцирани и гласовном вредношћу неодређени вокал јесте прави полугласник; он је у овом случају то не само целом природом својом већ углавном и пореклом; чује се, као и у осталим говорима призренско-тимочким, тамо где му је у старом нашем језику било место. Али, ваља одмах додати, стари полугласник овде није доследно очуван, не ни у једној повицији речи. И у најтипичнијих претставника он се, као у најновијим дијалектима нашим, много чешће замењује вокалом *a*. Оно што је још очувано једва да се може назвати нешто више него траговима некадашњег тога гласа, а ове трагове срећемо и у коренима речи: *д'н, д'њс, д'руге д'нове, два д'на до Митров-д'н, Д'мјан, д'мјр, л'к, л'сно, л'кше, пољ'ко, ш'кни, дош'кни, л'же, њ'с, ж'иви њ'ски, н'м с'н, з'вине д'цу, ш'њк, ш'њко, да д'нем, к'д, с'г, сас л'жу, л'нске јодине, с'г'ш'ни*; и у префиксима: *с'б'ереш, из'н'јм, ш'б ни* *е, с'к'ув'ло в'ру, бож'е с'к'ува, с'кр'ла*, и у наставцима: *д'б'р ши* *е, ј'д'н ж'ив, л'уб'љ'м'ц, мрш'в'ц, мом'к, паћ'т'к, ј'д'н сред'н ш'т'б ми* *е, дош'ја, р'к'к, му'њн, ош'ц, Ар'в'ц, Бак'в'ц, у п'ш'к, ч'ш'вр'т'к, ш'д'њц, д'њс, д'б'ч'ак* (о првом полугласнику у овој речи ниже у тачки 33), *нд'ш'ч'ки*.

26. Срео сам, истина, лица код којих је у корену полугласник сачуван, а у наставку се замењује вокалом *a*: *м'њак, д'њас, ш'њак, д'б'ч'ак*, и без обзира на акценат. Ма да се овде ради о друкчијој замени полугласника, тј. о његовој замени вокалом *a*, а не вокалима *o* и *e*, као у говорима македонским, и ма да вокализовање полугласника у наставку, у односу према његову чувању у корену, ни изблиза није овде узело једнаке размере као тамо, ипак се види иста склоност к бољем чувању полугласности у корену, а јаче подвргавање утицају дошљака и вокализовање полугласника у наставку. Но пошто је несумњиво да су ти дошљаци углавном порекла црногорског, а зна се да већина говора Црне Горе чувају стари полугласник, настаје питање ко су били заиста многобројни дошљаци с других страна који су могли имати одређеним вокалом замењен полугласник. На то питање неће, мислим, бити тешко одговорити. По моме мишљењу ти дошљаци с вокализованим полугласником су

свакако били опет Црногорци. Преци већег дела данашњег ђаковичког становништва дошли су кроз северну Албанију. А стање тога гласовног појава у говору Ћаковице нам потврђује да је међу прецима данашњих ђаковичких Срба староседелаца било више њих који су се доселили из области Зете. Па и по предању, уколико се на њ можемо ослонити, неколико српских породица ђаковичких су пореклом из Подгорице и подгоричког краја¹.

27. Примере употребе полугласника у Ћаковици налазимо код најтипичнијих претставника тамошњег говора, али често чујемо да други по осталим дијалекатским особинама не мање типични његови претставници, место тога гласа изговарају вокал *a*. Тако исто код истих лица која у једном случају имају прави полугласник, у другим примерима на некадашњем његовом месту чује се у изговору потпуно одређен вокал. А врло је вероватно да сам гдекад пропустио да забележим који полугласник због недовољне карактеристичности његова изговора, јер и полугласници, као год и вокали, имају свој одређени гласовни карактер једино под акцентом². У ненаглашеним слоговима, због слабије артикулације, није свакад лако утврдити да ли се изговора редуцирано *a* или *ь*, другим речима — да ли се стари полугласник до данас сачувао или је био замењен вокалом *a*, који се овде због своје јаке редуције квантитативно једначи са полугласником (испор. горе у тачки 22). Међутим, примери с изворним и типичним полугласником под акцентом, и упркос релативне малобројности примера у којима се чува, опет јасно говоре о заједничкој основици ђаковачког и осталих привременско-тимочких говора³.

¹) Испор.: „Говори целе зетске равнице од Скадра и с њим, уколико има нашег живља у њему и око њега, до Подгорице чине једну целину... једну граву источноцрногорског дијалекта и одликују се од осталих говора његових заменом полугласника вокалом *a*“ (М. Стевановић, Источноцрногорски дијалекат. — Јужнословенски филолог XIII, стр. 10. — Београд 1935).

²) А. Белић, Дијалекти, стр. 84.

³) Ћаковачки полугласник је увек јако редуциран вокал, и он се по томе знатно разликује од вокализованог црногорског полугласника (испор. код М. Стевановића, *op. cit.* стр. 11).

28. Нарочито се лепо чувају некадашњи секундарни полугласници који су се развили испред сонаната: *сѣдѣм, дрѣм, јѣдѣн, бѣн, вѣшьр, дѣбѣр, јѣ сѣм гу вѣдеа* итд. Готово никада, не бар у типичних претставника нашега говора, не чује се у овим случајевима вокал *а*. Но поставља се питање није ли полугласник и ту можда био вокализован у *а*, па то *а* после, будући у ненаглашеном слогу, услед јаке редукције и померене артикулације, добило карактер полугласника. Теориски то није немогуће, јер су ови примери тога полугласника најчешћи иза акцента, али ја мислим да тај случај није ни овде, јер и под акцентом полугласник остаје с истом гласовном вредношћу: *јѣдѣнѣс, сѣдѣмнѣс, осѣмнѣс*¹. А не само у овим бројевима већ и у другим речима акценат може бити на слогу с овим полугласником (*Одѣн је велик, Јесѣм ли ти рѣмао?*), што значи да он ту никако није прелазео у одређени вокал, јер да се то једном десило, он се под акцентом редукцијом не би поново могао свести на вредност полугласника.

29. Врло ретко се чује полугласник у радном придеву место негдашњег наставка — *ѣл*; ја сам забележио само: *ошѣиш и вѣрѣсѣ*. А много обичније је; *рѣмао, дѣмао, прѣидо*, или са извршеном асимилацијом и сажимањем — *дѣма*. У именица с истим завршетком полугласник се никада не изговара; каже се једино: *кошѣо, вѣсѣо*. То што се полугласник сачувао у два наведена примера ја, као год и сажимање, сматрам црногорским утицајем, не наравно најновијих досељеника, јер њих не узимамо у обзир. Ту ће особину, држим, бити донели ранији дошљаци из Црне Горе. А искључиво као дијалекатско својство говора црногорских може се сматрати полугласник у наставку генитива множине: *сѣо дѣнарѣ, вѣиш кѣлѣ, илѣду грѣиш, сѣо шрѣдѣс шѣс грѣиш*. У ово

¹) И овде је као у црногорским говорима у бројевима од 11—19 крајњи слог постао сажимањем вокала *а* и *е* у неодређени вокал врсте полугласника (види у мало пре цитираној расправи стр. 11). Ма да је за разлику од црногорског, овај слог у њаковачком кратак, какав ту једино и може бити (о томе ниже у одељку о квантитету), сасвим је логично претпоставити да су и ову особину донели некадашњи дошљаци из Црне Горе и наметнули је живљу у који су се дијалекатски асимиловали.

замене полугласника вокалом *e* у презимену Ставилец, заједно с целом речју донесена из македонског језика. Али је много вероватније да се овде ради о албанском изговору. У албанском језику има више словенских речи (српских и македонских) с наставком *-џ* и у свима њима се *џ* изговара као *e*, на пр.: *Oraovec*, односно *Ravec*, *Podgradec*, „*kastravéc* и *krastavéc*, *mbodéc*, *kotéc*, *pjanéc*, *skopéc* и др“.¹

Међутим, имена празника: *Великден*, *Госпођинден* и *Николден*, која се, поред облика са сачуваним полугласником или са заменом тога гласа вокалом *a*, у њима, доста често чују у говору ђаковачком, несумњиво су готова у том облику овамо доспела из говора македонских и, уопштивши се донекле, овде се до данас таква очувала. С чисто лингвистичкога гледишта замена *џ* вокалом *e* у овим именицама, колико ни у презимену Ставилец, нема већег значаја.

Замена некадашњег *л* вокалног.

32. Не само у речима туђег порекла (испор. горе у тачки 25а) већ и у чисто домаћим, истина у сасвим ограниченом броју случајева, ђаковачки полугласник одговара вокалу у наших новијих дијалеката, али не томе вокалу макар којег порекла он био, већ искључиво онеме што је постао од некадашњег *л* вокалног. Другим речима, *л* (*л* вокално) које се у неким говорима призренско-тимочког дијалекта до данас очувало, а коме и овде има трагова до краја XIV века (*Плношевце* је, како је забележено у повељи од 1397², село у овој области које је дала кнегиња Милица манастиру Дечанима), у Ђаковици као свој рефлекс има и полугласник, а сем њега још *лу* и *у*. Последња два рефлекса *л* карактеристични су за јужноморавске говоре призренско-тимочког дијалекта³. Зато ми и чињеницу што их оба налазимо у Ђаковици узимамо као један од доказа да овај говор треба убрајати у оне прве. Ја држим да исто то

¹) А. М. Селищевъ, Очерки по македонској дијалектологији, Томъ I, Казань, 1918, 26.

²) Fr. Miklošich, Monumenta Serbica, 1858, стр. 265.

³) А. Белић, Дијалекти, стр. 114.

потврђују и случајеви замене *л* вокалног полугласником, иако проф. Белић (види у његовој великој студији) није нашао таквих примера у дијалектима призренско-тимочким. Што је број примера са *у*, у поређењу са остала два рефлекса, несразмерно чешћи, ово не може бити оправдан разлог за друкчији закључак, јер су и у јужноморавском „случајеви *лу* ограничени заиста на врло мали број примера у којима се *лу* стално чува и који се у свим местима налазе“ (Белић, *op. cit.*, стр. 116—117), што значи да и тамо „у треба сматрати основним рефлексом“.¹ Према периферији и овај иначе мали број примера са *лу* умањује се. У говору Сретечке Жупе Павловић налази стварно само три примера: *слунце*, *слуза* и *слубица* (поред њих, и заједно са њима, тамо се наводе и од њих изведени примери *слунчоглед* и *слузеш ми очи*, стр. 73). У Ђаковици у овоме погледу можемо рећи да имамо исто стање, са још једним примером мање. Реч *слуба* (односно *сшуба*), колико сам ја могао утврдити, и не употребљава се тамо, већ се редовно говори *бдсамаци* (*Наћи-нџште ли бдсамаце?*, *Сламиле му се бдсамаци*, *Цдо ббжџи дџн штрџже бдсамаце*. Сви типични претставници ђаковачког говора кажу једино *слунце* и *слуза* (*слунцокреш*, такође, и *слџзе му дџи*).

33. Још интересантнији од овога је случај замене *л* вокалног полугласником у речима: *жџш*, *жџшџица*, *дџџџак*, (*жџш* — *жџш* као *вџськ*, *јџну кошџџу* *дџџџку*, *дџџџак* а *мршџав*, *мџдџа дџџџак*, *Нем жџшџицу*, а не ми *џе дџбрџ*). Поред наведена три, ја ту нисам чуо више ниједног примера са овим рефлексом некадашњег *л* вокалног. У свим осталим, сем још она два из претходног параграфа, *л* је дало у: *вџк*, *вџна*, *жџџ*, *џџџ*, *кџк*, *мџња*, *бува*, *буа*, *јџбука*, *џџн*, *џбуџи*, *кџне*, *џраџџне*, *џни џџџев* итд. А чује се и *сџнџце* и *жџшџ*; али у типичном ђаковачком никада *џуџџџак* и *суџа*, већ једино како је горе наведено. Замена *л* вокалног полугласником, опет у ограниченом броју примера, особина је и неких говора македонског језика, али не оних говора чији би се утицај

¹ М. Павловић, Говор Сретечке Жупе. — Српски дијалектолошки зборник VIII, стр. 77.

кретао у правцу према Ђаковици. То су говори источне Македоније, говори Пијанца и Малеша, Штипа и Велеса до Тиквеша.¹ Што су у Кратџву нађени примери са оваквом заменом *л* вокалног (М. Павловић, *Говор Сретечке Жупе*, 74) — то је сасвим разумљиво, јер се кретање становништва из сада наведених крајева, као и из целе Македоније, померало у правцу севера. Македонски живаљ се и из Полога кретао на север и преко шарских превоја прелазило у призренске жупе, али није познато да је на ову страну било сеоба из области источне Македоније. И поставља се питање да ли је њ место *л* из македонских дијалеката могло доспети у говор ђаковачки, или се таква замена вршила самостално у овоме говору. Утицаји македонских дијалеката на српске говоре северно од њих нису безначајни; тих утицаја има и на овој страни. Али језичке особине, заједно са становништвом из Македоније, кретале су се углавном према северу и истоку, а мање у северозападном правцу. И да је овде у питању језичка црта веће животне снаге њу бисмо пре налазили низ Мораву, испод изворишног предела и у горњем току ове реке, где, како ћемо ниже видети, срећемо већи број македонских дијалекатских црта, а пошто је тамо нема, као ни на путевима² којима би се једино морала кретати према северозападу, у Ђаковицу није могла бити донесена из неког од удаљених говора македонског језика. Остаје, дакле, да јој објашњење тражимо на самом терену ових српских говора, а овде га, по моме мишљењу, није тешко наћи. Ваља најпре поћи од тумачења проф. Белића да се у јужноморавском прво „*л*“ изменило у „*љ*“ и даље у „*ли*“, а у лужничком... јавило се такође „*љ*“ које се даље развило у „*ља*“. (Дијалекти источне и јужне Србије, 118). Ово нас наводи на закључак да је „*л*“, губећи вокалност, у једним случајевима издвајало из себе вокалски елеменат који се иза њега сад осећао као призвук са квантитативном и квалита-

¹) А. М. Селищевъ, *Очерки по македонској дијалектологји*, Казань 1918, стр. 67 и 68.

²) Ни у Сретечној Жупи нема ни једног примера са њ местом „*л*“, али за Призренску Гору Павловић, поред примера: *вљ°вна*, *сљ°взе*, *жљ°фшо*. наводи *сљ°нице* (ор. cit. стр. 78).

тивном вредношћу полугласника, а основни глас постао је при том сугласник¹. То је био процес супротан ономе што се у даљој прошлости нашег језика вршио у слогу љ (или љ̣) пред консонантом (у одштесловенском *slъza*), у коме је, после нестајања полугласника иза њега, *л* преузело слоготворне функције, и добивено је *слаза*. Ово је у српскохрватском књижевном језику и у многим његовим дијалектима дало *суза*, али у неким од говора о којима је реч опет — *слъза*). Када се даље узме да је напредо са *лу* (место *л*) постојао и рефлекс *љ*, онда се намеће претпоставка да, као што према *лу* стоји у (*слунце*, *слуза*: *вук*, *вуна*) тако исто према *љ* може стајати *ь* (**дљжно*, *дљбок*: *жъш*, *дъчак*). Сада, истина, у Баковици не налазимо ни једног примера са *љ* (зато уз речи с тим рефлексом горе и стављамо звездицу као знак за претпоставку да је вероватно постојало нешто што се више не чува), но то не значи да овај говор за такву замену *л* вокалног никада није знао. Ми, напротив, верујемо да је раније и овде било примера с овим рефлексом. Њих и данас има у јужноморавском, али додуше у знатно мањем броју него у лужничком и заплањском². Зато имамо разлога веровати да их ни овамо није имало више, а уколико су ти примери били малобројнији, утолико их је свакако пре могло и сасвим нестати, на тај начин што је ретки рефлекс *љ* у њима замењен неким другим — ми држимо најраспрострањенијим рефлексом *у*, јер су дошљаци у овим случајевима знали само за тај глас. *Лу*, у једним, и *ь*, у другим примерима, сачували су се и поред тога — први зато што је као рефлекс *л* рано био узео нешто шире размере, не само у говорима о којима је реч него и много даље на западу и северу одавде (за такву замену *л* знали су и врло рани рашки и зетски споменици: Мирослављево еванђеље, Вуканово еванђеље, Зборник цопа Драгоља и др.), а други, верујем, услед тога што је било одвећ живо осећање полугласника

¹) Детаљно објашњење физиолошког процеса који се вршио при прелазу *л* у *љ* налазимо опет код А. Велића, Дијалекти, стр. 109.

²) Испор. Белићеве јужноморавске примере са *љ* на стр. 122 и оне које је за исти рефлекс проф. Белић дао на стр. 106—108 својих Дијалеката.

као гласа за који је, мислим у другим случајевима, знало и ђаковичко становништво из времена од пре неколико векова, а и већина дошљака.

Вредност *p* вокалног

34. У примерима: *ускрѣс* и *умрѣја*, *умрѣла*, у којима *p* вокалном штокавских дијалеката одговара слог *pe*, не треба тражити никаквог фонетског објашњења. У првом случају реч с овом вредношћу *p* примљена је из црквеног језика, а у другом је *pe* (место *p*) унесено аналогично из инфинитива и аориста. Према *умре-ши*, *умре-ше* и другим облицима инфинитивне основе на *pe*, добивено је, дакле, *умрѣја* и *умрѣла*. У свим другим случајевима *p* подударара се с вредношћу овога гласа осталих дијалеката штокавских, с том разликом што ни овај, као ни други вокали у ђаковачком говору, не може бити дуг, уколико дужина није скоро са стране унесена.

Замена старих назала *ɔ* (ж) и *ɛ* (л)

35. Једино из централних говора македонског језика могла је у Ђаковицу, дакако посредним путем, доспети замена некадашњег *ɔ* (л) вокалом *a*, у опет врло ограниченом броју случајева. Код неких особа ја сам запазио *a* у облику 3 л. множине помоћног глагола *јесам*: *У Дећане са, Јуће са била сас нега, Неса илакале* (деца), *Добре са биле, Ако неса*. Затим се чешће среће у облицима глагола с основом на *нл* баш у том суфиксу: *Уфаши се и друга рука — ни мрднаш, Ни мрднала не, Проснала* (прострла) *једн дйшжк, Би проснали дйш'џе по ишос, Он идина, Пошнду јено шри крилаш'а, динду, Викнав жџну*; а гдекад и у наставку акузатива једнине именица ж. рода на *a*: *Више имав слобода него мје, Прва идина шша си урадија? у Српска улица, у једна ноћ да нас иашејав, Пола канша, јена дка вџна* (ак. једн.), *ош љџа, сос мјјка и сос бџа*. Оваква замена старог назала задњег реда интензивно се ширила из говора централномакедонских к северу, те је и у јужном појасу дијалеката источне и јужне Србије узела шире размере¹. Њу

¹) М. Павловић, *op. cit.* стр. 40.

срећемо и у јужноморавском говору околине Врања¹. Као основни рефлекс *у* се ипак чува у корену не само у најјужнијим српским већ и у свим северномакедонским говорима, дакако и у доњополошком², а замена вокалом *а* у наставку се, како утврђује М. Павловић, из Тетова протегла углавном и на Сретечку Жупу, где се у овоме облику оба наставка (*а* и *у*) употребљавају напоредо (ор. cit. стр. 47 и 48). Из овога се већ види у коме правцу и у којим позицијама се шири рефлекс *а* место *у*. И разумљиво је како је овим путем та црта, преко призренског краја³, дошла и до Ђаковице. Одређеније се може рећи да су је дошљаци са те стране донели у Ђаковицу, сачували је у своје језику и наметнули унеколико и осталом становништву. Ја сам ову црту запазио у говору чика Крста Петровића, старца од близу 90 година, који и сам зна, и то се уопште као поуздано узима, да су му преци дошли „од Призрен из Срецеке“ и да тамо и сада има „блиских“ сродника. Али се она чује не само код њега, и у његовој породици, већ и код других Ђаковаца. Од значаја је истаћи да је у Сретечкој Жупи у примерима глаголских основа на *мж* замена назала у том слогу са *а* редовна, и да је облик 3. мн. помоћног глагола *са* (*су*), иако унесен са стране, скоро уопштен — примери са *су* чувају се у старијим лазаричким песмама⁴. А и у врањском и призренском говору проф. Белић је нашао ову црту везану за категорију глаголских основа на *мж*⁵. И сасвим је природно да се у категоријама где једна особина у неком говору ухвати најдубљег корена у језичком осећању његових претставника, ту најдоследније чува и најтеже замењује новим стањем, кад се управо створе услови за примање какве новине. А кад су

¹) А. Белић, Галички дијалекат, 44 и Дијалекти источне и јужне Србије, 610—616.

²) А. М. Селищевъ, Полог и его болгарское население, Софја 1929, стр. 812 и 313.

³) „За ту црту (употребу *а* место *у* од некадашњег *ж*) зна на првом месту (мисли се, од говора источне и јужне Србије) призренски дијалекат“ (Белић, ор. cit., стр. 614).

⁴) Српски дијалектолошки зборник VIII, 43 и 44.

⁵) Дијалекти, стр. 614.

дошљаци, ма и не били они многобројни (мислим на овај конкретан случај), успели да је сами у језику очувају, морали су је наметнути и живљу у који су се већином других језичких особина асимиловали.

36. Као у осталим српским говорима, свим на тој страни, назал предњега реда *л* у Ђаковици зна искључиво за једину замену вокалом *е*. У ненаглашеним слоговима, нарочито непосредно пред акцентом, као и свако друго, ово *е* може бити знатно редуцирано, тако да гдекад услед те редукованости губи свој одређени вокалски карактер, и место њега се чује полугласник: *јъзйк, пьдесѣ* (види горе у тачки 22). Иако је у свим другим случајевима гласовна одређеност вокала *е* потпунија него у наведена два примера, ипак ја држим да се ни овде не ради ни о каквој посебној вредности некадашњег палаталног назала, нити, мислим, има места претпоставци да је та вредност у наведена два примера добивена ма којим другим путем.

Замена гласа *ѣ*

37. Замена гласа *ѣ* не даје много материјала за расправљање. И поред тога што је већина становништва ђаковичког пореклом из крајева где овај стари вокал има разнолику замену¹, овде је познат углавном само један рефлекс његов. У свим случајевима, скоро и доследно, место њега изговара се вокал *е*, што ће рећи да су се дошљаци овом језичком цртом потпуно асимиловали у Ђаковици. Али, за равлику од онога што налазимо у говору Пећи и њене околине², у ђаковачком, поред *не*, у одричним облицима помоћног глагола *јесам* (*нѣсѣм, нѣсѣм имдо, нѣсѣм га глабѣја, нѣсѣм бѣа, нѣси кѣја, ако нѣса, нѣсу бѣли више од 10 куће*) — негација је доста често и ни: *нисѣм се населѣја, нисѣм кѣја, нису дбише, ниси*

1) У говорима источне Црне Горе, откуда је извесно највише предака данашњих Ђаковаца дошло, рефлекси су: *-ије, џје, џ* (код подгоричких муслимана), *је, и, е* (иза р), *е* (у кратким слоговима иза лабијала), исп. М. С. Стевановић, *op. cit.* стр. 21-26 и 36-37.

2) Види мој извештај о прикупљању дијалектског материјала у Метохији. — Годишњак VI Задужбине Саре и Васе Стрјановића, Београд 1938, стр. 58 и Гл. Елезовић, Речник косовско-метохиског дијалекта књ. I, стр. XIV.

шкѣла, преговори́ла нѣје. Но ја држим да овде неће бити уопштено оно што су дошљаци имали у своме језику при доласку у Ђаковицу, јер они, пре свега, тада нису ни знали за *нису* и *нисам* већ једино за *нијесу* и *нијесам*. И само ово нам даје за право да тврдимо да ће се *ни*, место *не*, овде бити јавило под утицајем облика 3 л. јединине: *нѣје смѣа, нѣје бѣла, зорка да нѣје* итд., као што се уосталом, и обрнуто, под утицајем облика осталих лица и у 3 л. јединине каткада чује: *нѣе бѣла, више нѣе моѣла, нѣје мѣдо, нѣј асѣаѣо.* За овим се говори: *мудрѣји, сѣарѣји, насѣарѣја*, дакле са *еј* у облику компаратива уколико се односна категорија употребљава у овој форми (испор. ниже тач. 128). Ваља имати на уму да облик *најсѣари*, који се овде врло често чује (*Чича Киша је најсѣари љдвек у Ђаковицу, Ја и ђн смо најсѣари људи овдека, Они су најмудри од сѣкога*) није облик с компаративним наставком *-ији* (који се, после испадања сугласника *ј* из овог положаја, сажимањем *ии* своди на *и* у говорима црногорским, рецимо, доследно¹, већ је то специјални облик суперлатива, распрострањен у свим говорима југоисточних области наших, а постао додавањем спреда речце *нај* придевском облику позитива (испор. у одељку облика, опет тач. 128). Али и у истом овом облику, а гдекад и другде, срећемо се и у Ђаковици овда-онда са покојим јекавизмом. Ја сам забележио: *То знају најсѣарије људе, љед ни бѣја, дѣв љед. Ђе си бѣја, свѣје, арнауѣкије, Мене е бѣјели свѣш мој.* Но само у последњем примеру, где је придев *бијели* уз именицу *свѣш* употребљен у једном специјалном изразу, можемо рећи да је јекавизам старијег датума, тј. раније унесен у говор ђаковачки; сви остали примери запажени су код дијалекатски нетипичних објеката, који су у новим околностима живота и рада после ослобођења од Турака много штошта изменили у своме говору.

38. Старији Ђаковци, може се рећи, зазиру од јекавизама, и, ваљда, како је то духовито рекао Гл. Елезовић у своме Речнику (стр. XIV), из бојавни да се овамо не прокријумчари који икавизам или јекавизам, и у Ђаковици се као

1) Јужнословенски филолог XIII, стр. 80.

у косовско-метохиским говорима место етимолошког *иј* често изговара *е*: *прешел', прешел'ица, прешел'и* (али, дакако: *прѣјашно, прѣја му, сѣја, сѣвија*), а тако исто и у префиксу глагола, место *при* — говори се *пре*: — *Ни преговорила није, Прећекану мајло, Прескоћив у помоћ, Прешрћи бабе* итд.

39. Итеративно-дуративни глаголи који, с обзиром на основни вокал у најновијим дијалектима српским, имају дублетне форме, са *и* и са *е* (односно у јекавским говорима са *ије*) у Ђаковици знају само за облик с овим другим вокалом, овамо се говори једино: *залевјаја, пролевјаља, залевјаља цвеће, разлевјаље, сневаља* *е*, никад и са вокалом *и* у коренову слогу. Једнако и у придевско-заменичком наставку облика датив-инструментал-локатив множине, уколико су два последња овде у употреби — *овема, шема, онема, добрема. људема, (људема не шџци)*.

40. У претпоследњој тачки навели смо пример *нисам ћџја*, а сем њега чуо сам још гдекоји пут такав овај облик глагола *хшеш*: *Ћџо да дођне, Он би ћџа, Кџд би ћџо*. Интересантно је, на први поглед, како је сугласник *ш* овде могао бити јотован. Разуме се једино тим путем што је рефлекс *џ* ту био *је*, и баш зато не може бити сумње да је *ћџо* готово унесено са стране, али се и даље поставља питање како. У говорима Црне Горе, откуда већина Ђаковаца води своје порекло, облик мушког рода овога придева је *кшџо* и *стџо*, а само као индивидуална црта, добивена аналогijом према облицима ж. и ср. рода, чује се и *шћџо*, где се глас *ш* услед подударности извесних његових гласовних елемената са *ћ* могло изгубити. Али и индивидуалне црте често хватају дубљег корена у језичком осећању. Што је још значајније, такве црте су обично везане за специјалне органско-физиолошке услове појединаца, и баш због тога се оне код њих много теже губе. Такав је несумњиво случај и са нашим *шћџо*, герс. *ћџо*, које је једино из говора црногорских могло доспети у говор ђаковачки, где се ето досад очувало. Ђаковци, мислим они који у своме говору ову црту раније нису имали, пошто су је примили, нису у њој могли осетити друкчију вредност некадашњег гласа *џ* од оне која је у њихову говору била основна и једина, иако је у овоме

облику женског и средњег рода, као год и у множини, завршни сугласник основе редовно *ш*, а не *ћ*. Вокал је и у једном и у другом случају исти, а осећању елемента који је једино могао утицати на јотовање претходног сугласника у њихову језику нема ни трага. Њега није било ни у време кад су ту црту примали, јер би оно иначе била озбиљна сметња овој чињеници.

41. Није, најзад, безвредно навести ни један усамљени случај у којем се место етимолошког *и* редовно употребљава *е* које се осећа као рефлекс гласа *љ*. У облицима од основе инфинитива *чиниши*, и у облицима свих од овога изведених глагола, место основног *и* у Ђаковици доследно стоји *е*: *ч'инљши* и *ч'инљш*, *уч'инљши*, односно *уч'инљш*, *уч'инљја*, *уч'инљла*, *уч'инљло*, *уч'инљу*, *нач'инљла*, *прићинљло ју се* итд. И у говорима црногорским ту такође имамо рефлекс гласа *љ* (*чинљш*, *учинљш*, *начинљш*), а исто тако и у говорима косовско-мето-хиским. Баш зато се, мислим, може тврдити да се овде ради о старијој црти, заједничкој већем броју штокавских говора¹. Али њен карактер ни првобитно, дакако, није фонетске природе, већ се јавио под утицајем системе, аналогичном према сродним глаголима; као *видим-видљши* (видљти) *волим-волеши* (волећи) — стало се употребљавати и *чимим-чинеши*, — свакако још у време док је *љ* имало своју стару вредност. И тај је глас, добивен морфолошким путем, ако је наша претпоставка основана, тек касније у појединим говорима дао одговарајућу вредност.

Прелазни звуци *и*, *ј* и *у*, *ц*, *в*, *ф*.

42. Више него ма којом од осталих језичких особина, ђаковачки се природом ових гласова одређује као говор призренско-тимочког дијалекатског типа. Својство прелаза тих звукова од једнога к другима, губљење њихово, односно развијање у извесним међугласовним положајима, обично при промени артикулације вокала једнога реда у артикулацију вокала другога реда, заједничко је многим нашим дијалектима.

¹) Ову особину налази и Ј. Вуковић у Говору Пиве и Дробњака. Види Јужнословенски филолог књ. XVII, стр. 73.

обична, у првом случају готово редовна појава да се дотичне речи изговарају с тим сугласником на почетку, ма и не претходио им више вокал *и*. За одобравање неког поступка, у знак сагласности са оним што је учињено каже се врло често *и ако* или само *ако* (*и ако* си то и то учинио, *и ако* је то или ово било). У Баковици ће се рећи *јак*о (*и ако* > *ијак*о > *и јак*о > *јак*о) а прилог *јоје*(ш) се употребљава (дакле са *ј*) чак и на почетку реченице: *Јдџе дођни, јдџе сџм гу видџеа, јдџе ши каж'ем, јдџеш побџџу*.

43. Развијање несложног звука *ј* у означеном положају, односно прелаз његов у *ј*, може се рећи да је у природи нашег језика уопште. И у новијим дијалектима, специјално испред облика генитива-акузатива (у неким и испред датива¹) личне заменице 3 л. у множини развијао се прелазни звук с одређеном артикулацијом сугласника *ј*, па било који глас му претходио. И зато је сам Вук Караџић, следејући своме основном принципу, по коме сваки глас који се у изговору чује ваља писмено означити, у делима својим све до године 1836, док је почео писати *х* у положајима где му је по етимологији место, облик ген.-акузатива множине писао са *ј* на почетку; испор.: *Но Гушанац ји надвлада* V, 26 — *Па ји онда ноћу побџу* V, 28, — *Него ји ушџаве на другом месџу* V, 35, — *Те ји пошџалу к Јакову* V, 38, — *Па ји не би пошџерали* V, 45, — *Те сам ји исписџо из шефџџера* I), 53, — *Ево ји* II, 73, — *Зашџо ћу ји оставџиши* II, 73, — *Опет ји и данас има око 5 милиона душа* II, 77, — *Много ји има пашџа и вџџира* II, 89². То уосталом и није особина само српскохрватских народних говора него још више особина и неких других словенских језика, од којих се у неким *ј* (јота) и изговара и у писму означава (чешки), а у другима се само изговара, а не пише (руски језик). Зацело се ту развијао прелазни звук и у Баковици; њега тамо још и данас има, али се место њега знатно чешће ту чује сугласник *з*, који ту никако није добивен гласовним путем. Као и у осталим говорима јужне и источне

¹) Испор. у говорима црногорским (Јужносл. филолог XIII, стр 30).

²) Примери су узети из Вукова алманаха Д а н и ц е за годину 1827 (II) и 1834 (V). Арапским цифрама су означене стране алманаха на којима се примери налазе.

Србије енклитични облик личне заменице 3 лица за датив¹ и акузатив једнине ж. рода је *ју*, а за генитив-акузатив и датив множине свих лица *-и*; *съм ју* (тј. *је*) *видеа*, *Да ју* (*јој*) *дѣм*, *Ни шѣкѣла и* (*их*) *нѣсъм*, *Трѣж'и да и* (*им*) *дѣва* (испор. још примера ниже у одељку морфологије тач. 120—123). Проф. Белић за *и*² каже да је он добивен према облику акузатива заменице м. рода једнине. Пошто је у овом падежу, према акценатском *њѣга*, енклитични облик *га*, и у множини се, према акценатском *њи(x)*, почело употребљавати *и(x)*, место *и(x)* као енклитична форма; а према множини *њи(x)* и *и(x)*, у акузативу за женски род, поред облика *њу* — енклитично *ју* (Дијалекти, стр. 412). Мени се чини да је логично претпоставити да се и у Ђаковици, и у призренско-тимочким говорима уопште, на означеном месту свакако прво био развио прелазни звук, па је тек после на показани начин он замењен сугласником *г*, и зато ја о једном углавном негласовном појаву говорим у одељку фонетике. По овој претпоставци, поред *њи(x)*, место *ји(x)* добивено је *и*, према *га* поред *њѣга*, као што је место *ју*, поред *њу*, добивено *ју*.

44. За питање прелазног звука у ђаковачком говору специјално у облику радног глаголског придева, а у полбжају између инфинитивне основе на *и* и наставка за мушки род једнине — од нарочитог је значаја указати на ту црту у осталим говорима нашим. У многим дијалектима српско-хрватским овде се редовно јавља прелазни глас с вредношћу несложног звука или сасвим нормалног гласа одређене артикулације³). Као и тамо, у Ђаковици се најчешће прелазни

¹) Види ниже у тачки 121 којим путем се енклитични облик датива свео на *-ју*.

²) Ово *г* ни у Ђаковици никада није умекшано, као год ни у јужно-моравским говорима (А. Белић, *op. cit.* стр. 412).

³) За говоре Црне Горе види М. Стевановић, *op. cit.*, стр. 30; а за косовско-метохиски код Гл. Елезовића (у његову Речнику) налазимо потврде да је у радном придеву мушког рода глагола на *и* стварни наставак редовно *јо* (испор. тамо: *Подучијо неку муку под мишку* 89, *Поразијо ше кај шишо оће*, *Бог ше поразијо* 108, *Иоткреијо* 113, *Пофалијо ономад мајсѣор*, *Превалијо га сас илу* 122, *Предвосѣручијо се*, *Наместѣијо се од ова каша* 123, *Бог она, шишо је бијо није се ѡрменијо* 126, *Прескочијо му преко дуара* 129, *Расѣојијо се лед* 170, *Ту је лѣчка овај паваз*

гласовни елемент развија у нормални сугласник *j*, и тај се глас заједно са завршним вокалом природно осећа као наставак за дотични облик. Само за разлику од црногорских, косовско-метохиских и осталих говора с том особином, у Баковици прави наставак за мушки род *o* у овом положају (по односу на акценат облика) обично се изговара са помереном артикулацијом, знатно отвореније и без заокругљивања усана (исп. горе у тачки 17) — постаје, дакле, вокалом *a*, *спасија* (*спасија* не *Бок*), *мишија* (*ко има пдре би га мишија*): *бија* (*пре 300 гддине бија*), *женија* (*ш'ј пуш с'м се женија*), *родија* (*у Пећу с'м се родија*), *нес'м ложија*, *к' се женија*, *водија* (*аг'ниш ме водија*), *пайија* (*се ш'то има пайија*—*e*), *п'р'вија*, *п'р'р'вија*, *шражија*, *благодарија*, *глабија*, *изућија*, *изв'дија*, *кујија*, *вримија*, *ударија*, *градија* (*градија*—*e* *кућу*), *ошвар'ија* (*ћим је ошвар'ија вр'ша*), *сви'ија*, *преб'ија*.

Много ређе прелазни звук у овоме облику остаје на вредности *i*: *бија*, *ућија*, *служија*, *свршија* (к овима треба додати примере с тим обликом из тачке 42). Каткада се уопште не чује никаквог прелазног звука: *с'шшиа*, *с'ш'швиа*, *израд'ија*, *изгуб'ија*, *п'д'вија*, *бија ш'мо*, *збр'р'вија*, *благас'л'д'вија*, *ја с'м н'удија*, *То мене ућинија*, *Он је да'л'д'зија*, *Ја с'м б'г'гао и кри'ија се*, *изв'дија*, *с'ш'швија*, *Од Пећ је бија*, *М'л'д'го* —*e* *ш'р'ошија*, *ш'урија* и у примерима са неизмењеним крајњим вокалом: *Ја с'м н'удио*, *кри'ио се*, *нас'с'лио*.

Запажа се да и овде развијање прелазног звука и прихода његова унеколико стоје у вези са местом акцента. Прелазни звук се обично чује ако се акценат налази на крајњем слогу основе, тј. на вокалу иза којег се дотични глас развија. Од 17 наведених примера без икаквог прелазног звука у дванаест од њих акценат је даље према почетку речи, а у свега пет наглашен је баш последњи слог основе. И обрнуто, горњи примери с прелазним звуком стоје у сразмери 26 (с

попуш'шија 57, *Одеке се родија* 17, *окилавија* 23, *Овај се коломбок окопилија* 25, *Нешто окембесија уши кај војиско* 24, *У, што сам се олушчија* 27. Уз напомену да нема у овом делу ни једног случаја у коме би радни придев глагола овога типа имао наставак само *o*, тј. где прелазног звука испред њега не би било — биће довољно ово неколико примера које смо узели из П'к'в. Речника).

акцентом на непосредно претходном вокалу): 2 (у којих је наглашен неки други слог). Тенденција, дакле, за развијањем сугласника *j*, односно несложног *i* на месту где му етимолошки нема места, иста је углавном као у говорима црногорским (исп. М. Стевановић, *op. cit.*, стр. 30), али је то својство у Ђаковици нарушено аналогијом — према већем броју примера с прелазним звуком уколико се ради о развијању тога гласовног елемента и даље од акцента, а под утицајем књижевног изговора — тамо где се он не јавља ни непосредно за наглашеним слогом. Ово последње се потврђује чињеницом што су примери без прелазног звука бележени више од лица са мање типичним локалним изговором, од оних, дакле, који су свој изговор колико-толико променила у школи и на послу где су више у додиру са људима који имају мање-више књижевни изговор. А за потпуно ишчезавање овог гласовног елемента код њих било је и фонетских услова. Прелазни звук, то смо већ видели и из досад навођених примера, није био свакад сугласник *j*, већ врло често и несложно *i* јаче или слабије артикулације. Специјално у дотичној граматичкој категорији, ако акценат није био непосредно пред њим, он је у говорима црногорским и данас такав. С довољно оправдања се може тврдити да је и у Ђаковици у овој позицији био сличан. И слабљење овога звука је свакако ишло на руку потпуном ишчезавању његову, уколико се претпоставља да се он ту био развио.

Поводом облика радног глаголског придева, у вези с прелазним звуком који се у њему развија намећу основе и наставка, од значаја је истаћи још две ствари. Примећује се, прво, да је у случајевима где се овај глас не чује редукција завршног вокала обично нешто јача (то се види и из нашег начина означавања), а затим и да је промена вокала у ненаглашеним слоговима ухватила нешто јачег корена, тачније речено, ова особина у Ђаковици више је уопштена од развијања прелазних звукова у положају између *и* и *о*, односно *а*, иако смо срели и обрнути случај — да *о* као наставак овога облика остаје неизмењено и код лица код којих се испред њега чује несложно *i* (испор. горе у тачки 42).

45. Ни у положају иза *и* и *е*, у облику 3 л. мн. презента пред завршним вокалом *у* као у реченицама: *Да се зарадију*, *По неки шражју*, *Не кшђу да ми ишшеју* и др. примерима, којих ћемо већи број навести у тач. 143, сугласник *ј* се није развио фонетски, већ је заједно с целим завршетком доби-вен аналогном према облицима глагола на *ам*, *аш*... *ају* (види код А. Белића, Дијалекти, стр. 514). Услед овога о-томе гласу, специјално у датој категорији, на овоме месту није потребно говорити.

46. Као што извесни међувокалски положаји условља-вају развијање сугласника *ј* тамо где му по етимологији нема места, тако исто овај глас је подложен губљењу из неких позиција где се по пореклу налазио. Најчешће се губи *ј* од помоћног глагола *је* иза заменичких енклитика: *ми*, *ши*, *ме*, *ше*, *се*, *ни*, *ви*, *и*, *ју*: *Не ми ње мѝла*, *Он ши ње одја*, *Ни ше ње шјукао*, *Син ви ње однеја*, *На вр(х) јѝја ми ње*, *Он ше ње видеја јуче*, *Кад ме ње ибсљао у вѝрош*, *Звѝо ме ње син њѝколько цуш у Бѝоград*, *Он ии ње знѝја*, *Кѝд ју ње видеа*, — а гдекад и у одричним облицима глагола *јесам*, иза негације *не* у облику 3 л. једнине: *Неѝ бѝл^а више*, *неѝ моѝла*. Суглас-ник *ј* помоћног глагола *је* ишчезава и у перфекту непосредно иза облика прошастог придева свих родова, а нарочито иза тога облика мушкога рода кад се он завршава наставком *ја* (или *ја*): *Имѝја ње велик снѝг*, *Сѝкрѝја ње рѝбу*, *Данѝја ње*, *Тражѝја ње мѝдио*, *Знѝја ње он*, *Сламѝја ње рѝку*, *Дѝлазила ње*, *Бѝл^а ње*, *Бѝла ње леѝо*.

И од заменичких енклитика *ј* понекад ишчезава. Место-ју, уколико та заменица није изменила свој облик (испор. горе у тач. 43 и ниже у тач. 120), иза вокала *а* и *о* обично се изговара само *у*: *Дѝшља да њу види*, *Мѝјка њу зѝве*, *Пл њу наѝчи*, *Кѝ њу иѝта за шѝ?* Али ни губљење сугласника *ј*, колико ни формирање гласова његове природе, није доследно. И још више, не само да према губљењу овога гласа у једних особа налазимо да се он у других чува, већ понекад код истог лица у означеним положајима нема ни трага овоме гласу, док се у другој прилици, зачудо, у потпуно идентичном положају глас *ј* јасно изговара. Ипак се не поставља пи-тање шта се од ово двоје може сматрати изворном цртом, а

шта су дошљаци од пре једног или два до три века уназад овде донели. Узроке разлике нема потребе тамо тражити, јер је несумњиво и ту морало настати уједначавање, као што је сигурно да је у говору ђаковачком у извесним категоријама било уопштено ишчезавање сугласника *j*, и да је до његовог поновног јављања дошло под утицајем промењених културних услова, под утицајем језика школе и књиге.

47. Посебно објашњење захтева немање сугласника *j* у 3 л. мн. облика презента: као у примерима *Они се вишау, девојке се вишау, Њџа раћунџу министра* итд. Овај појав значајним у тој мери чини његова везаност за специјалну категорију, али не ни та чињеница сама за себе, већ удружена са још једном особином која проистиче из природе другог несложног звука, с којом особином тек заједно је постала специјалном морфолошком одликом дотичног облика, и, као таква, једном од најкарактеристичнијих особина ђаковачког говора. Што немање сугласника између завршног и основног вокала у 3 л. мн. презента није црта гласовног карактера, већ ће пре бити добивена другим путем, то је овде од мањег интереса, а важно је истаћи да је та особина заједничка већем броју наших дијалеката; позната је у говорима црногорским (испор. М. Стевановић, *op. cit.* стр. 29—30), суседним херцеговачким¹, косовско-метохиским (У Речнику Гл. Елезовића налазимо: *осуждавау* и *озборвау* II, 40, *Очи ши не помџау* II, 24, *Глџдау да и(х) помџру* II, 101, *Ође да се почџау ђ(д)смеја* II, 117 *Искочџли до на Калдрџу да га причџау* II, 138, *Па се прошрџау руке* II, 144, *Рагбџ нџмау од онога* II, 157, и знатан број других оваквих примера, поред свакако нешто већег броја оних у којима стоји *j*) и војвођанским². У Ђаковици се на ову, како рекосмо, надовезују друге промене. Ја сам овде нашао по неколико примера који указују на доступност којом су се ове промене једна за другом јављале. Тако сам забележио: *предџу, џмају, сџдају. (То предџу, Ошџи и*

¹) Види и Д. Вушовић, Дијалекат источне Херцеговине. — Српски дијалектолошки зборник књ. III, стр. 22.

²) Др. Милош Московљевић, Дијалектолошка карта Војводине. — Гласник Југословенског проф. друштва књ. XIII, стр. 1067.

мајка љмају, Ђаковци ми се срдају), љмау и п'ајдау (Села љмау, Сливје рдно п'ајдау), поред оних које смо на почетку параграфа навели. Кад се овима додају примери: зарáдију, шрáжију, љишеју и ндсиу, (Да се зарáдију, Понеки шрáжију, Не хшџу да ми љишеу, Да љдеу да ндсиу, Къд љишеу), — и кад се они упореде са скоро редовним ђаковачким обликом на в (испор. мало ниже) јасно се види ток гласовних процеса који су се вршили док је добивен овај последњи облик.

48. У природи је нашега језика да не трпи нагомилавање вокала једног до другог, не нарочито ако они припадају различним деловима речи. У таквим положајима између ових вокала обично су се развијали прелазни звуци, или је по један од њих, опет преко природе оваквих звукова, добивао својство сродних сугласника (испор. начин на који је у нашем језику добивен сугласник в, или ј у трпном глаголском придеву типа *чувен* и *исп'ајен*). И нема сумње, кад је једном, свеједно је којим путем, нестало сугласника ј у облику 3 л. мн. презента иза основног вокала, у је изгубило свој слоготворни карактер и постало је несложним билабијалним *џ*, чија главна особина је то „што се изговара с пасивном артикулацијом — када се уснице приближе једна другој али тако да не образују потпунога затвора“ (А. Белић, Дијалекти, 153). У Ђаковици, истина, можемо рећи да се такав глас данас једва чује; налазимо га гдекад у положају између вокала задњега реда, обично у додиру предлога (који се завршавају неким од таквих вокала) и речи са о или у на почетку: *у џоц'и, на џоц'и, у џоко, на џусџа* (а и: *на вусџа*, па отуда и независно од ма којег предлога *вусџа*). Ма да се тај глас у овом положају и у овим примерима чује у говорима Црне Горе (Стевановић, ор. cit., стр. 31) ипак се не може рећи да је он у Ђаковицу донесен с те стране, јер је његово развијање у таквим положајима у природи не само овог или оног дијалекта већ нашег језика уопште. Али с обзиром на то што се од доста широких размера, какве има у другим говорима призренско-тимочким, овде свео на ова неколика случаја, може се зацело тврдити да је чувању његову ту помогла околност што су га у своме говору

имали и сви дошљаци. Свакако под утицајем дошљака *ц* на завршетку 3 л. презента, које се у јужноморавским говорима чува као најчешћи завршни глас овога облика (сравни код А. Белића, Дијалекти, стр. 157—160), у Ђаковици је постало лабиоденталан глас артикулације нормалног сугласника *в*. Исти процес, и са истим резултатима, познат нам је из ране прошлости нашега језика у другој једној категорији облика. У повељама нашим XII и XIII века наставак инструментала једнине именица на *а* је *ов*¹, а у чакавским говорима такав наставак се очувао до најновијег времена². Као тамо тако је и овде у (од старог назала *ж*) преко *ц* дало *в*: *ви́кав*, *венѣав*, *ви́кнав*, *да́вав*, *ди́зав*, *зна́в*, *љу́јав*, *не́мав*, *оја́кшав*, *ојл'а́ч'кав*, *пе́вав*, *ил'а́ч'кав*, *при́ћав*, *паше́јав*, *прдснав*, *пџу́цав*, *рџу́чав*, *секи́рав*, *си́авав*, *ше́јав*, *шџу́рав*, *узи́мав*, *уше́јав*, *чишџав* и: *видив*, *ви́рив*, *вршев*, *дође́в*, *данéseв*, *ди́гнев*, *ди́гнув*, *идев*, *каж'ев*, *искџив*, *исквџив*, *оздрџив*, *асшџнев*, *о́кев*, *илџкев*, *пџођу́в*, *прифџи́шв*, *преме́нив*, *разме́нив*, *разбо́лив*, *седџев*, *суш'ив*, *шџџив*, *ш'длив*, *узме́в*, *купџу́јев*, *шџа́јев* итд.

49. Наставак овога облика има ту вредност и у говорима јужноморавским, само је број примера с билабијалним звуком на крају тамо несразмерно већи од оних у којима је тај звук постао лабиоденталним сугласником *в* (испореди примере на стр. 157—160 Дијалеката проф. А. Белића са онима што су дати у тачки 299 истога дела). Примери и с једним и с другим гласом чувају се напоредо и у говору призренском (види М. Павловић, Говор Сретечке Жупе, 100), али ми не знамо који од тих примера су онде бројнији. У Ђаковици се ту доста ретко сачувао билабијални глас; ја сам чуо и забележио само случајеве: *Они м'љџо си́авац*, *викац*, *кажец*, *Нџиша не зџиц*, и то прва два од једне исте особе, а трећи и четврти од друга два појединца. Ти случајеви несумњиво нису могли бити примљени из других говора, ни са западне ни са северне стране, јер тамо нису познати. Они су могли доћи једино од Призрена, тј. ако је процес

¹) Види примере за ово код Ђ. Даничића, Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека. — Београд 1874, стр. 37.

²) I. Milčetić, Čakavština kvarnerskih otoka Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, knj CXXI, str. 122

замене овога гласа у дотичним положајима био завршен. Али ја пре мислим да су то овде остаци старијег стања, као што ту налазимо сачуван по који пример из свих фаза кроз које су пролазили гласовни процеси о којима говоримо.

50. У положају на крају облика односне категорије гласовне промене не завршавају се у свим случајевима ни сугласником *в*. Примећује се да се овај сугласник ту изговара са јаком фрикацијом, тако да он гдекад постаје правим сугласником *ф* — *имаф* (Они *имаф* кафџну), *седиф* (Иш'ле л'уди да *седиф*), *викаф* (Викаф *пбо*ј, *идеф* (Идеф л'уди *рдо*), *издрж'иф* (Не *могу* они да *издрж'иф*). Тако исто у *жиф*, *криф* (Несъм ја *криф*), *л'убаф* (Им л'убаф *вџлики*), или у средини речи у *Рафч'ани* (врло често — много чешће него са *в*), *кофч'а* и *закофч'ам* (преко *ковча*, место *копча*). Ув појачану фрикацију овде се осећа још и губљење звучности, које је, с обзиром на положај где се *в* налази (на крају речи и испред муклог сугласника), сасвим у природи нашега језика, нарочито неких дијалеката његових. Ма да се *в*, као сонант, не једначи потпуно са муклим сугласницима, ипак се, и у дијалектима који чине основицу књижевног језика, у овим положајима, кад мање а кад више, у слободном природном говору осећа слабљење звучности тога слугласника. Ипак ће потпуно губљење звучности сугласника *в* и развијање фрикативног елемента при његову изговору и у Ђаковици пре бити црта донета из македонског језика него што је то особина која је овде некада имала општији карактер.

51. Супротно развијању фрикативности у једних јесте њена редукција у других сугласника. А последица овога процеса у ђаковачком, и у свим суседним говорима, јесте прелаз сугласника *ћ* и *џ*, у *ј*: *Су не звале* у *пбо*ј, *посџ*, *Најќемо кају*, *Пуш'шцле су ш веј*, *синојке* (поред нешто чешће употребе са неизмењеним сугласником *ћ* у истим позицијама). Редукција фрикативности је овде била праћена јачањем палаталног елемента, при чему је слабила и експлозивна компонента сугласника *ћ*, док он није сасвим прешао у нов глас. Промену сугласника *џ* у примерима: *дџа* (дођи), *пџа*, *нама ту*, *наџи бисџе*, *пџа 40-дџа*, — утолико је лакше схватити што је овај глас испред зубно-носног су-

гласника *н* (испор. у одељку морфологије, тач. 136, облике ових глагола) дисимилацијом морао губити дентални карактер свој, те се тако свео на палаталну компоненту *џ*, која је са сугласником *н*, умекшавајући га, дала палатални назал *њ*.

52. Билабијалног прелазног звука *џ* у почетку речи, или ма где поред сугласника, нема у говору ђаковачком, иако у осталим говорима призренско-тимочким на њега и у тим положајима често наилазимо. Али коначно губљење гласа *в*, до кога је могло доћи једино преко несложног билабијалног *џ*, ми овде-онде срећемо и у нашем говору. Такви су случајеви: *Јесће ту сџили сáму, Јá брзо забрáим. Пáврдџа се ддбро, Нáврдџи ту шб, сáке недеље, сé не зéле. Сéга љмав, Сџ љавалџу, се младџња, Сé да ту дрџи, сáка куџа, сáка Призрџка, сáки дџн, се балџ, сџа недеља, сџи Врџи, сџи Крáл', сџа богардџица, бџи и сџи Никдџа, дрџшо, љобрџшџо* итд. За појав ишчезавања гласа *в* између вокала, као и из положаја иза сугласника *с*, можемо бити сигурни да ће то бити једна од оних особина које су преко суседних и сродних призренских говора овамо доспеле из западномакедонских дијалеката у којима је ово једна од органских црта њихових (Селишчевъ, Очерки стр. 100 и 101). Што се тиче губљења овога гласа у примерима именица на —*сџво*— то је појав који се индивидуално среће и у многим другим дијалектима нашега језика, а до њега долази дисимилацијом на тај начин што *в* прво губи елеменат који му је заједнички с претходним сугласником, одређеније — губи дентални карактер свој. И сада, при изговору тога гласа, место горњих зуба, узима учешћа и друга усна. Тако је овај глас ту прво постао неке врсте билабијално несложно *џ* непотпуног образовања, а затим га је наскоро и сасвим нестало.

Појаве у вези с јотовањем

53. У опсег овога питања улазе појави неизвршенога јотовања у неким појединачним случајевима и посебним категоријама језика. Будући да је ђаковачки говор, заједно са осталим говорима призренско-тимочким, истина можда мање од свих осталих, сачувао извесне црте из даље про-

шлости нашега језика, било би природно претпоставити да ће сви случајеви јотовања извршени у даљој прошлости у њему бити очувани, а да он, напротив, не познаје процесе новог јотовања везане за касније епохе језичког развитка. Међутим, наш говор зна и за нова јотовања неких сугласника, извршена дуго после коначног ишчежавања полугласника испред наставка *-је* (код именица) и наставка *-ји* (код придева). За ретке случајеве неумекшаног основног сугласника као у случају са *кишу цвеше* са сигурношћу се може рећи да су унесени из основне речи, а примери: *цвѣће, њлѣће, њруће, корѣње, шрње, зрѣбље, конѡиле, Скѡиле, јанѣћи, крѡвлѡи, дѡвлѡи* — генералисани су у Ђаковици. Само у случају с примерима на зубне спиранте *с* и *з* овај се процес није вршио (у осталим говорима источне и јужне Србије ту обично не долази до промена ни у вези с усненим сугласницима; испор. А. Белића, Дијалекти, стр. 137 и 143), али је зато овде преко једног сложенијег гласовног процеса дошло до неке врстеметатезе, одвећ познате и у осталим говорима призренско-тимочким. Место некадашњег *лозје* и *грозђе* добивено је *лојзе* и *гројзе*, како се у Ђаковици данас једино говори. У другом примеру за основу се узима облик номинатива једине, тј. без крајњег денталног сугласника (испор. ниже у глави о губљељу дентала с краја речи, тач. 83), исто онако како се у именица ове врсте на *сш* — *је* везује за основу без крајњег дентала: *водокрсје, раскрсје, лисје, ѡсје, ѡласје* (сасвим као у другим говорима овога типа). Именица *гвожђе*, ма да је из категорије сада наведених, и у Ђаковици има овај облик (с мање или више умекшаним сугласником *ж*) ја мислим зато што се та реч најчешће употребљавала код занатлија и трговаца који су с гвожђем пословали, а ови су је у гласовно неизмењеном облику прихватили из језика трговачке кореспонденције.

54. Исти процес као у *лојзе* морао се вршити и у случају с примерима: *држ'ајне, ѡм'ајне, нем'ајне* (*нем'ајне* *ост'ари ђавѣка*), *ќекајне*, у којима је група *њј*, уместо да постане *њ*, сличним процесом дала *јн*, само што, с једне стране, ова појава у Ђаковици није генералисана, што је она управо општег карактера једино у ђаковичких Цигана,

а код осталог становништва на њу овде доста ретко наилазимо. Сем тога, *јн* се не јавља само место новог *њ* већ место сваког тог гласа, ма ког порекла он био. Особе у којих сам ову црту запазио говоре исто тако и: *кдјн*, *дјујна* (*жшта дјујна*), *јну*, *за јнбм* итд. У супротном правцу и са супротним резултатом вршио се сличан гласовни процес о коме је говорено у тач. 51, и који је знатно општијег карактера.

55. Од појава у вези с питањем јотовања у Ђаковици је свакако најинтересантније непознавање умекшаних сугласника у основи трпног придева глагола с основом през. на *-и*. Ма да су својство јотовања сугласника на крају основе у тој категорији из ране прошлости наследили сви наши говори, па и призренско-тимочки (А. Белић, Дијалекти, стр. 152), ови данас знају углавном за неизмењене те сугласнике, а као сви остали тога типа тако и ђаковачки говор. У њему се говори: *граден*, *разрџдено*, *саирџден*, *рџден* (у *Пеџу* *е рџден*), *зарџбен*, *заџџен*, *крџшено* (*Још* *не крџшено*), *исврџсена* *е*, *одџџене смо*, *жџнеш* (*Два су му сина жџнеш*), *изрџдено*, *наирџден*, *искрџвено*, *Сџ* *е кџвено*, *наирџдена*, *прџвено*, *шакџ* *е ушврџдено*, *Сџ била пџџшено*, *зарџбен*, *ослабџдени су*. Тако исто и у глаголских именица које су од ових облика изведене: *Грџење* *е дџна шрџјала*, *на видџње*. Али се, према *ослабџден* (*Ту су зарџбени*, *шу ослабџдени*) чује именица *ослобоџење*, јамачно зато што је та реч у локални говор таква скоро донесена, заједно са појмом који означава. На исти начин, према *крџшен* говори се *кршџење*, јер ова је реч још раније, свакако из црквеног језика, примљена. А за разлику од других призренско-јужноморавских говора, у којима је у истим облицима са значењем правих придева остало трагова некадашње умекшаности (види код проф. Белића на мало пре цитираном месту) — у Ђаковици је и у придева сасвим као у глаголских облика с којима им је семантичка веза још одвећ јака: *мџмци нежџеш*, *кџвено-пџџшено*, *сџдмен кџњ*, *непџредвџдени* *пџрџода*, *чџда невидџено*.

Познато је да се овде ради о појаву морфолошког карактера. Не мислим само зато што је он везан за једну мор-

фолошку категорију већ поглавито због тога што јотовање овде није изостало услед недостатка гласовних елемената који би овај процес условили, што су ти исти елементи гласовним путем на овом дијалекатском терену у резултату дали нешто друго, или што би се ту евентуално вршио какав супротан гласовни процес који би довео до губљења палаталне (предњонепчане) природе односних сугласника. Проф. Белић каже (види његове Дијалекте, стр. 151) „да су ти глаголски придеви добили специјално образовање у овим дијалектима од основе садашњег времена наставком *-ен*“ и под утицајем глагола у којих је та основа једнака с кореном, тј. под утицајем оних глагола код којих није било услова за вршење јотовања у трпном придеву. А неизмењен основни сугласник у овоме облику могао се јавити и под утицајем осталих облика истих ових глагола. Поред сугласника пред наставком трпног придева јотовањем су се изменили, и тако се по традицији у нашем језику сачували основни сугласници једино још у облику имперфекта. Али, с једне стране, употреба имперфекта је у говору ђаковачком доста ограничена (испор. ниже тач. 171), а затим неупоредиво већи број глагола овога типа је перфективног вида, те се отпор утицају других облика јамачно није могао пбјачати стањем у имперфекту. Напротив, ни у овом облику основни сугласници овде нису друкчији него у презенту, аористу, прошастом придеву и осталим глаголским облицима. За разлику према већини дијалеката, овде и у имперфекту сугласници у основи остају неизмењени: *гáдасмо, идáу, седáмо, седáу*. Већ: *носасмо, косасмо, возасмо* је обичније и у многим другим говорима него са измењеним сугласником. А ако се који пут и чује умекшан сугласник у основи овога облика, или у основи трпног придева, то је свакако дошло из говора црногорских, јер је особина о којој овде говоримо ђаковачком заједничка и с говорима метохиских насеља који такође знају једино за неизмењене основне сугласнике у имперфекту (види мој Извештај о дијалекатском испитивању Метохије¹). И то је довољан доказ да јотовани сугласници у овим категоријама,

¹) Годишњак VI Задужбине Саре и Васе Стојановића. — Београд 1939, стр. 66.

уколико се овде чују, у Ђаковицу нису могли доћи с друге стране, већ су их несумњиво донели и досад у језику очували некадашњи досељеници из Црне Горе.

Сугласници *л* и *љ*

56. Међу примерима у претходној тачки, према којима утврђујемо да ђаковачки говор не зна за јотоване сугласнике у основи трпног глаголског придева навели смо и случајеве с гласовима *л* и *н*, сасвим с правом зато што призренско-тимочки говори у другим положајима знају за умекшавање ових сугласника, тј. имају гласове *љ* и *њ* нормалне артикулације. Међутим, иако се и један и други од два гласа чују и у Ђаковици, они се овде употребљавају у врло ограниченим размерама. Сугласника *љ*, управо, у типичном ђаковачком изговору и нема. Вредност његова ту се једначи с вредношћу сугласника *л*, рекло би се нешто мало умекшаног. Без обзира на то којег је порекла, и у ком се међугласовном положају налази, свако *љ* се обично изговара као глас *л'*: *вд'ла*, *невд'ла*, *кл'уч*, *л'уди*, *вр'шел*, *ук'ител*, *кд'ила*, *недд'ла*, *л'убав*, *ч'еш'ъл*, *с'ел'ак*, *ч'ел'аде*, *ил'ада*, *л'ул'ашка*, *фр'шал*, *кош'уле*, *пал'ана*, *у'ле*, *пд'ле*, *грд'б'ле*, *здр'ав'ле*, *кд'ил'е*, *бол'и*, *л'уш*, *вал'а*, *заб'ав'ла се*, *ме'ле*, *исп'рав'ла ос'тав'ла*, *пал'уби*, *оил'ач'кале*, *л'ушу се*, *кб'ле* итд.

57. Сам процес губљења палаталности сугласника *њ* осетно је даље отишао, тако да се овај глас у говору ђаковачком потпуно једначи с етимолошким *н*. Међутим, по броју случајева у којима на тај појав овде наилазимо он је остао ограничених размера. Уопштен је само у облицима личних и присвојних заменица 3-ћег лица. У изговору Ђаковаца ти облици гласе: *не'га*, *ни'ни(х)*, *не'гов*, *ни'не*, и *ни'јне* (*јн* место *њ* у овоме примеру неће бити исте природе као у примерима изнетим горе на крају тач. 54, већ је вероватније да се *ј* овде развило као нека врста прелазног звука на месту ишчезлог сугласника *х*; срав. ниже у тач. 75). А бележио сам и примере: *ни'ва*, *ну'шка*, *ја'не'ћи*. Али поред ових и: *кд'њ*, *сви'ња*, *да'ња*, *д'у'ња*, *к'ња'га*, *к'ла'ња*, *ки'њи гу*, *Њ'ивоказ*, *зна'ње*, *к'у'вање*, *п'ла'кање*. И поред разлике у степену умекшаности сугласника *љ* и *њ*, на једној, и раширености тога појава, на

другој страни — овде се ради о апсолутно истом гласовном појаву губљења палаталности ова два сугласника, само што први од њих није потпуно изгубио умекшаност, а у случају с другим — овај појав је уопштен само у извесним категоријама речи.

Околност што је ова особина нашем говору заједничка с македонским дијалектима (исп. А. М. Селишчев, Очерки, стр. 95, 151 и А. Белић, Галички дијалекат, 47), на једној, и неким говорима црногорским (М. Стевановић, навођено дело, 43 и 44), на другој страни, открива нам порекло губљења палаталности сугласника *љ* и *њ*. До њега је дошло на терену где су се словенске етничке групе мешале с албанским, а у резултату њихових међусобних асимиловања и узајамних језичких утицаја. Ову особину такође познаје и албански језик (види опет Селишчева, *op. cit.*, стр. 157 и тамо наведену литературу). Од јужнословенских језика — македонски у целини, а од српског језика само они говори његови који се простиру поред албанске границе.

Појединачни случајеви у којима се чује глас *љ* — а ја сам забележио и понеки такав пример, и то код типичних претставника локалног говора — могу бити двојаке природе. Или су као *љушџика* и *кљуџ* унесени са стране, као што је унесено и тврдо *л* у примеру *Велно* (исп. ниже) и зато су од мањег интереса, иако су уопштенији, или се у њима *љ* јавља као индивидуално својство изговора општеђаковачког *л*, с тако јаком палаталношћу да се оно не разликује од нормално артикулисаног гласа *љ* — *кџи*, од *невџе*, *велика даљина*.

58. Не би се могао сматрати индивидуалном цртом изговор сугласника *љ* место *л* испред палаталних вокала у примерима: *даљко*, *подалјко*, *штаљца*, *кштаљци*, *баљи гу*, *љдила* *е*, *да се превале* (провале), *на маљишву*, *љеме*, *љеше*, *мдљи гу*, *жаљи се*, *љице* и сл. Ову црту, истина, најчешће срећемо појединачно, а уопштену сам је нашао само у чланова једне ђаковачке породице, у којој је код бабе и њених синова изговор у свему онакав какав је горе означен, а унучад тај глас овде изговарају као изузетно меко *л*. Ову особину познају и црногорски говори племена Куча и Брато-

ножића (М. Стевановић, *op. cit.* 44), као год и неки говори призренске околине (Српски дијалект. зборник VIII, 113 и 114). А везе ђаковачкога са ова два говора потврђене су још неким заједничким особинама њиховим. И ова ће, дакле, особина у Ђаковицу бити донесена од досељеника с једне или друге стране. Као таква она се, иако неуопштена, овде у изнетим размерама сачувала до данашњега дана.

59. Зависно од положаја у речи сугласник *л* у говору ђаковачком је двојаке природе; или је то обични алвеоларни овај глас српског језика, или веларно високо *л*. Међусобну разлику обе те врсте сугласника *л* запазили су у говорима македонског језика многи њихови испитивачи (види А. М. Селищева, *Очерки* 151 и 152, А. Белића, *Галички дијалекат* 102/3 и тамо наведену литературу), а и у говорима црногорским нашег језика нашли су је сви они који су се бавили њиховим проучавањем (М. Rešetar, *Der stokavische Dialekt*, 126, М. Mačeki. — *Lud Slawiański* II, 238, М. Стевановић, *Јужнословенски филолог* XIII, 42—45 и др.). Поред тога што су углавном истог карактера с тим гласовима македонских дијалеката и говора црногорских — и исте позиције у Ђаковици условљавају један или други од та два сугласника. И овде као у македонском језику, на једној, и у говорима Црне Горе, на другој страни, само испред палаталних вокала *е* и *и* сугласник *л* је исте оне вредности коју има у нашем књижевном језику: *лѐйо, лѐшо, прѐлеће, балесниџи, илѐше, иѐле, ђувале, лѐцка, ливѐда, лиџе, иџлиџи, мѐли, лиџ(ш), кал'џка, вѐли, наџрили, иџлиџи* итд. У свим другим случајевима — испред вокала задњега реда, испред сугласника и на крају речи, сугласник *л* је тврди зубно-средњонепчани¹ глас: *иџава ми мџадиџа, вџадиџа Миџаван, мџадиџа, биџа, даџа, крџши ђавоџа, да иџаши, даџази, даџазиџа, сџкрџџа, ѐбурџаџа, иџа, кџаџа, џкџа, Миџо џе иџа, иџаџо, Неџ ми џе миџа, сџѐбџо, Неџм џа иџаџа, иџкрџџо, Неџм џџџа, обџџо,*

1) Овај на први поглед недовољно оправдан назив узео сам зато што се тај глас артикулише на горњим зубима и на средњем непцу у исто време; на једној страни се при његову изговору врх језика опире напред на горње зубе, а задњи и средњи део језика се издиже према средњем непцу, док ваздушна струја тече по боковима.

је у питању само једна категорија, тј. облик радног глаголског придева, од којег је у првом случају, одговарајућим суфиксом, изведена именица. Али и поред тога ова два примера лингвистички немају исти значај. Први од њих је овде, као у ма ком другом дијалекту, могао бити добивен, и свакако је добивен морфолошким путем — по угледу на примере исте категорије глагола који означавају стање; према *зналци*, *стрелци*, *погорелци* и у нашем случају *л* би, по овој претпоставци, из зависних падежа могло бити унесено у номинатив. Што реч још није постала сложеницом, то је опет посебно питање, на које, због усамљености случаја, није могуће дати одређен одговор. Други пример дијалекатски нема ни толико значаја; он је свакако готов скоро унесен из говора с југоисточне стране, откуда је *л* овде и у првом случају, само много раније, могло бити донесено, као што је опет отуда такав доспео и пример *знав* (испор. Павловић, *Говор Сретечке Жупе*, 81). Али ни један од ова два примера са таквим обликом радног придева није уопштен. Непромењено *л*, међутим, у примеру *стари седелци* заједничко је свим типичним претставницима ђаковачког говора.

Сугласници ч и џ, ш и ж

61. Врло је честа појава да у појединим говорима српскохрватским ови сугласници, нарочито прва два, померају своју артикулацију и да се у изговору мање или више разликују од основних тих сугласника с њиховом нормалном данашњом вредношћу. При обичном изговору прва два сугласника артикулишу се на алвеолима, а место изговора друга два је нешто више, на предњем делу предњег непца. Али ако узмемо целокупност нашег језика, све дијалекте његове и све појединце који њим говоре, ми не можемо говорити о апсолутно утарђеном месту артикулације наведених сугласника. То место је покретно; оно може бити померено више према средњем непцу, или ниже од утврђеног места, према горњим зубима. У једном случају ови сугласници су тврђи од нормално тврдих гласова (такве их чешће чујемо у појединаца, или их, као у неким говорима Црне Горе (*Јужносл. филолог* XIII, 53), налазимо и уопштене, или

ћис(ш), ћишав, за ћим, нараћишо, лићнос(ш), ћесшо, ћије во, прилићно, сьћувај, изућија, прећекамо, преобућев, шрћи сшодка, ућим, А пошшо ии ућиндсше, ћува, ћиндли, ћује се, прићале, венћамо, Пеш'аћиле смо, Мућиле смо се, Исш'уће га, да крећи, да ћисши, залёћим, ћувале, нећду, шрћив, да ћишав.

63. Па и поред тога што су ови примери узимани обично од најтипичнијих претставника локалног говора, не би се могло рећи да баш у њима имамо основну вредност етимолошких гласова *ч* и *џ*. Овде ту вредност претстављају само донекле умекшани ти сугласници, које ћемо обележавати знацима *ч'* и *џ'*. И није тешко уочити да су ови полумеки гласови у ђаковачком говору најраспрострањенији: *ч'енóвници, Ч'и'ча Киша. уч'ишел', ч'еш'ири, ш'шо знáч'и, ч'ак и ш'у, д'дбър ч'двек, ч'инио, Ау'и Јавáну, уч'ија д'добро, ч'увале, шр'ч'и, пач'е-кајше, свир'ч'е, шáч'но, ч'удим се, преч'уло се, оц'а'ч'ар, ду-ћанц'ија, изм'уч'или гу, некое ч'аш'е, д'џина м'лада, ч'еш'ал', Поч'асш'иле су ве, Оч'еш'ка'ла гу об'ук'ло, Дон'а ши г'ослод'ин ч'ишанку, Сь' још' да имаш' рач'ун'ицу, Не знáм р'ч'ун, Ј сьм ч'уја, Сь' је искоч'ија, Ау'ија, кро'ч'и бр'ж'е, да се ч'удиш, обрач'унамо, Ч'уа сьм јену пр'и'чу, Искрч'иле гу, Забáч'иле гу негде, Ни кроч'и'ла још несьм, Подб'д'чи гу* итд. — и да се гдекад изговарају као сасвим обични, тврди сугласници, и то и у истим речима где се у другој прилици увек чују као полумеки или сасвим умекшани. Неједнакости у степену палатолности има скоро у свих лица, и најтачнија карактеристика ових гласова у ђаковачком говору даће се ако се о њима каже да су то предњонепчани сугласници несталне артикулације и неједнаке умекшаности.

64. У истом правцу и у једнакој сразмери, али не у истом обиму, осећа се и померање артикулације сугласника *ш* и *ж*. Нешто ређе од прва два сугласника ови су гласови делимично меки: *држ'áва, ш'уме, Бáш' кáж'у, Ш'шо знáч'и, Да кáж'ем, овь нáш'и, Б'д'ж'е сьћувај, заш'шишавáо, Б'лáж'а, Не м'д'ж'еш, сврш'ија, Пош'шо не м'б'ж'е да ж'и'ви, иш'ле су, муш'ки, П'уш'ке је прáвиа, једн нáш', Д'б'ш'ле из Пр'иш'шине, йо в'ж'бе, Ш'ш'д да се рáди, некое ч'аш'е, изл'эж'е, ж'эна, пеш'аћиле, Тр'ћи у ш'к'б'лу, да дакáж'е, још' ж'и'ва, харш'ија, баж'дарђија, Др'ж'и ћисша, Нáш'е ж'эне не, а муш'кар'ије јесу, Ш'áлив се*

ш' њџа, *Трџи мљџа, мљџа, ж'ури, Паш'а и мишесариџ шџ*
јџно бџја, Наш'ле гу, Нем брџна, Нем нџш'ша у куџу, Не се
пљаш'им од гљџа, Бџла — е сшрџш'на, Предџвав кџж'е, Прџшла
— е војска, Воли да шрџш'и, ж'џш итд.

65. Случајеви умекшавања *ш* и *ж* до степена на коме се ти гласови палаталношћу једначе с потпуно умекшаним сугласницима *ч* и *џ* (срав. у тач. 62) много су ређи: *ћџс'џл', пљс'а, пљс'ке, на прџс'у, прџс'ак, з'ар, з'ућ, кџз'а, крс'и, за-сшрџс'и, апљс'е, пљс'ши, шрџс'и, мџз'е, кџз'е, сшрџз'е, прџз'и, шрџз'и, пљкџз'и*. Место њихове артикулације овде је умерено још ниже према горњим зубима, а начин артикулисања је друкчији и уколико се положаја језика тиче. Теснац за пролаз ваздушне струје сад се прави горњом површином врха језика, оним, дакле, истим делом којим се ствара преграда при творби прва два непчаника. Тако се они сад својом физиолошко-фонетском вредношћу своде на црногорско-херцеговачке сугласнике *с'* и *з'* у примерима као што су *с'екира* и *коз'и*, те их зато ја, за разлику од само делимично умекшаних истих гласова, какви су у примерима из претходне тачке, и означавам овим знацима.

66. Знатно чешће него сугласници *ч* и *џ*, непчаници *ш* и *ж* у Баковици имају своју нормалну гласовну вредност. И у типичних претставника локалног говора ови гласови се често чују с нормалном својом вредношћу, као у примерима: *шшџ, шкџла, шџпа, шџка. шџпа, прџшак, вршак, крџше, шрџши, сџшлџ, увршиџа, шџрен, шџш, крџшн, жџш, жџшџџа, кџжа, сшрџжа, гџжва, жџна, жџџа, жџв, дрџи, жџри, кџже, рџже, вџже* итд. Иако је померање артикулације у оба случаја — у овоме као и у случају са *ч* и *џ* — исти физиолошко-фонетски појав, ипак је разумљиво што оно није извршено и у једнаком обиму. Ма да су и једни и други предњо-непчани, место артикулације сугласника *ч* и *џ* с нормалном њиховом вредношћу је нешто ниже него код сугласника *ш* и *ж*. Растојање места изговора обичних гласова *ч* и *џ* од онога на коме се артикулишу меки сугласници *ћ* и *ђ*, осетно је мање него у случају с нормалним и умекшаним сугласницима *ш* и *ж*. И заиста је обична појава да код многих лица у појединим речима, или везама речи, сугласници *ч* и *џ* буду:

нешто умекшани, односно сасвим меки, а да *ш* и *ж* у истим случајевима имају нормалну вредност или су тек до извесне мере умекшани. Ово ћемо потврдити неколиким случајевима између напред већ наведених примера; испор.: *ћаш'и*, *ћарш'ија*, *Пошто ти уч'индеште*, *пеш'аћиле*, *Имаш реч'уницу*, *Да се ч'удли и Боже сћувај*, *неког ћаш'е*, *пеш'аћиле*, *шрћи у ш'кољу*, *ћарш'ија*, *баш'дарђија*, *Држ'и ћиш'а*.

Што сугласници о којима се у овој глави говори не трпе непосредно иза себе сугласника *ј*, то је сасвим разумљиво уколико су делимично или потпуно умекшани; што иза њих не налазимо сугласника *ј* тамо где му је етимолошки место, као у: *вуч'а шаш'а*, *миш'а рѣи*, *ббж'е ђме*, *враж'и сине* и сл. — ово би био још један доказ њихове умекшаности. Али ако се ту *ј* не чује (а те смо случајеве запазили) ни у лица која непчанике *ч*, *ц*, *ш* и *ж* нормално артикулишу, онда се то јамачно не може тумачити данашњом палаталношћу наведених сугласника, већ је ово зацело иста особина коју смо запазили и у говорима црногорским, где се и насупрот нормалној тврдоћи ових гласова, својство тубљења сугласника *ј* иза њих сачувало из даље прошлости, из времена док су били умекшани.

Један случај привидне промене задњонепчаних сугласника

67. На овоме месту неће бити речи о ма каквом умекшавању ових сугласника под утицајем наредних гласова, нити уопште о некој њиховој измени која би могла бити фонетског карактера. Процеси палатализације завршени у доисториско време ближе словенске језичке заједнице, као ни ма где друго у нашем језику, — *њ* у говорима призренско-тимочким нису се обнављали, У једнима од њих врши се, истина, промена задњонепчаних сугласника *к* и *г* у палаталне непчанике *ћ* и *ђ*¹. Ово је један редак случај палатализације тих сугласника на нашем терену условљен везом ових гласова с вокалима предњег реда или с меким сугласницима — дакле, чисто гласовног карактера, али та особина је карактеристична само

¹) А. Белић, Дијалекти, стр: 191.

за говоре тимочко-лужничке, од којих говор ђаковачки одваја доста велика територија на којој су овакви процеси умекшавања непознати. У њему, као и у говорима метохиским¹, на једној, а у призренским², на другој страни, наилазимо на редовну појаву замене сва три задњонепчана сугласника денталима *ц* (место *к*), *з* (м. *г*) и *с* (м. *х*), везану за облике акузатива множине именица м. рода на сугласник *и*, важно је истаћи, за номинатив мн. истих именица пред наставком *е*; на пр.: *Біле са ддбро сас Турце, Мі болеснице носимо, Млдиа су знаце ндш'ли, Прдсни дйш'дце по идшос, за све ђаце, Седи на басамдце, Узни бисазе* (или још чешће *бисаце*, зато што се у основи замишља *к* а не *г*), *Нема ги појундце, Несмо вал'ели Турце, Обордја вешър ађдце, Побдја неке Турце, Им рођаце шдмо, Нйка неке сирамдсе, Куидја е ордсе, йй па од ордсе, Пакуди оне ндрамце, Паматдли су сирамдсе* итд.

Замена *г*, *к* и *х* денталима *з*, *ц* и *с* у оваквом положају испред *е* наслеђена је у српскохрватском језику из далеке прошлости као готово стање, добивено у резултату гласовног процеса познатог у нашој науци под називом друге палатализације. Али, ова се промена, како смо већ констатовали, није могла проширити и на наш случај гласовним путем, већ је она ту очевидно морфолошког карактера. До ње је дошло посредним путем, преко облика номинатива. У овом облику испред завршетка *и*, место основних задњонепчаних сугласника, наслеђени су дентали у нашем језику уопште, па и у овим говорима. А како поред наставка *и* именице м. рода на сугласник овде врло често имају и наставак *е* (испор. ниже у тач. 106), није тешко схватити да су ове именице, и поред тога што имају друкчији наставак, у свему сачували исту основу као пред наставком *и*: *Нач'длнице не дав да свдри, Муш'кдрце би біле ш'у, Турце су долдзиле, Ађдце са пидддали*. Изједначени завршетком (наставком за облик), номинатив и акузатив су се изједначили и основном на тај начин што се измењени сугласник основе из номинатива пренео у основу акузатива. Ово се једначење утолико

¹) Види Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића VI, стр. 63.

²) Српски дијалектолошки зборник VIII, стр. 167.

лакше извршило што је акузатив био једини облик множине са широм употребом где се пред наставком задржао неизмењен основни сугласник (исп. ниже у првим тачкама одељка о синтакси).

Сугласник х

68. Као у скоро свим дијалектима нашега језика, и у говору ђаковачком је нестало сугласника х, и он се данас овде, без обзира на то каквог је порекла, никада не чује као потпун глас. А с обзиром на положај где је у некој речи био, и с обзиром на природу суседних му вокала, место ишчезлог тога сугласника овде се развио неки други глас, ређе је замењен којим сличним сугласником, а најчешће несумњиво на његову месту нема никаква гласа — све опет као у већини дијалеката српскохрватског језика. Али у Ђаковици, у једном ограниченом броју случајева а у извесном положају, сугласник х није ишчезао без икаквог трага.

69. У почетку речи, обично туђег порекла, место сугласника х се испред вокала, као слаб дах, још чује лакше или теже осетан грлени шум који је недељиво везан уз звук наредног вокала и који ће свакако бити идентичан са оним што је проф. Белић запазио у неким говорима источне и јужне Србије (Дијалекти, стр. 207), због чега га ја и бележим његовим знаком. Ја сам овде забележио примере: *ʰоу'а*, *ʰађуја*, *ʰађи Јаван*, *ʰау'уљк*, *ʰан*, *ʰанума*, *ʰалак*, *ʰиријеш*, *Велка* *ʰОћа*, *ʰОше Касирацке*. Код извесних особа запажа се још и у облицима презента и имперфекта глагола *хшеши* — *ʰдху*, *ʰдхе* и *ʰдхаше* — опет на почетку, а ван тога положаја још једино у облику *бешу* (*Къд бешу на венџње*, *Док бешу дошле*, *Не бешу чуле*). Овај шум ја никада нисам осетио тамо где етимолошки није било сугласника х, ни на почетку, ни у ма ком другом положају речи.

70. У облику глагола *хшеши* — х се из положаја непосредно пред сугласником најчешће сасвим изгубило, те се говори; *Не шџдо*, *шџла*, *шџло*, *Тџо да иде*: а чује се у тим примерима и сугласник к место х: *кшџла*, *кшџо*, *кшџло*. Ову замену су, свакако, у своје језику сачували и осталима је наметнули некадашњи дошљаци из Црне Горе. Интересантно

је да на њу као примљену с те стране указују и сами мештани, и поред тога што она код њих није нимало ретка; „право ђаковачки је“, кажу они: *шкџо, шкџла, шкџло, шкџли, шкџле*, дакле, с извршеном метатезом, која је као неке врсте контаминација онога што је било у природи месног говора и особине која је са стране донесена. Ђаковачки говор иначе зна искључиво за потпуно губљење гласа *x* с почетка речи и испред сугласника: *л'џб, рџна, рџнџшел', џадавџна, џадњак, рџсџовина, Рџш'џџнин, џадан, рџм, рџџав*, а испред вокала: *џјдук, џш'џр, ил'џда*, чак и у страним речима: *џла, џш, анџар, џшар бџџи*, уколико се у овим последњим место њега не чује грлена аспирација, као у примерима из претходне тачке.

71. Посебне судбине — исте уосталом као у највише народних говора нашег језика — био је сугласник *x* у положају испред *v*. Овде је глас *x*, губећи се, свој фрикативни елеменат предавао наредном сугласнику, те је овај постао фрикативно-безвучним гласом *ф*: *фџла, фџли се, зафџлила, фџшали, уфџшим, зафџћа* и сл.

72. Апсолутно губљење сугласника *x* најдоследније је и најпотпуније на крају речи, и у типичном локалном изговору врло мало има примера у којима би у том положају овај сугласник био замењен ма којим другим гласом. То се јасно види из онде забележених речи и облика: *џџ, вр, На вр јџџика ми — е, грџ, џрџ, сџрџ, ма, шџ ма, сирама, џашријџр* (али се чешће каже *џашриџка* — „ни влаџка ни патриџка“), *шрџу, од џџ, џџма, џџо, џџџо, данџсо, избџо у Прџзрен, асџџви гу, Јџ и џриџџка маџла*. Али се не може рећи да су све промене у овом положају остале само на губљењу тога сугласника. Понеке речи као да су мењањем свога облика насталог у резултату ишчезавања сугласника *x* губиле услов за чување свога значења, па се језичко твораштво, да тако кажемо, некако довијало да, ако не гласовним путем, свакако под утицајем система, надокнади ту морфолошку ознаку. Никада, напр., ја нисам чуо *сме* (смех), у облику, дакле, без икаквог сугласника на месту несталог гласа *x*. У Ђаковици се редовно каже *смеј*, где је *ј*, претпостављамо, добијено по угледу на облик ген. јединице, у коме се овај глас

развијао фонетским путем у положају између *e* и *a* (исп. у наредној тачки). А није невероватно ни то да је глас *j* овде просто прионуо с психолошко-семантичке подлоге, на тај начин што се пренео из основе глаголских облика (испор.; *смеј-аши се, смеј-ем се*). Даље, *орџс* (место *ора*, без крајњег *x*) могло се природно осетити као облик ном. једнине, јер се глас *s* налази у основи скоро свих облика множине (сравни са оним што се говори горе, у тач. 67).

73. Ретки случајеви изговора сугласника *k* место *x* срећу се у лица која настоје да подражавају књижевни изговор; код ових само ја сам бележио: *ваздук, одмак, њарок* (код њих једино и: *кра̀на, Микай̀ло, Арџковац*). Ово је само један доказ више да ни у ђаковачком говору није могућа правилна артикулација сугласника *x*.

74. У средини речи сугласник *x* се углавном губио, и непосредно уз сугласнике не осећа се да је икада на томе месту било ма каквог гласа: *замани, кину̀ла, бану̀ла, њздьну, увену̀ло, Не мо̀ж' да ѡредьне*.

75. А и из положаја између вокала губио се овај сугласник у именица: *ма̀ала, ра̀аш, са̀аш, сна̀а, сѡрѐа, шџа* (шџа из Јунџка), *ду̀ан, му̀а, гребѡша*; у глаголских основа: *ја̀али, да ску̀а, ду̀але смо*, и у облика имперфекта и аориста с имперфекатским завршетком (испор. тач. 149): *Чишду̀ по цџја дь̀н, седду̀, уџду̀, видду̀, донесду̀, дидду̀, ѡнесду̀, дадду̀, наџду̀, седду̀, ѡредадду̀, осѡадду̀* итд. Али зависно од природе вокала између којих је нестало сугласника *x*, на његову месту се, као и другде у нашем језику, развијају каткада хијатски звуци *j* или *v*. Тако у положају између *у* на првом и *о* на другом месту развијање гласа *v* је, може се рећи, редовна појава (*уво, ру̀во, су̀во*), а сасвим обична и кад је на другом месту вокал *a*: *ду̀ван, му̀ва, су̀ва, ду̀ва вџьр*. Испред *о* је, такође, обично *v*, без обзира на то који му глас претходи; поред *гребѡша* чује се и *гребѡша*. Иза *e*, или и испред тог вокала, пред наставцима за облик место *x* се развило хијатско *j*: *сѡрѐје, сна̀је, ѡро̀је*, а из ових облика *j* је пренесено и у друкчије међувокалске положаје, те се, исто тако, каже и *сна̀ја, ѡро̀ја*. Ти тако добивени прелазни звуци преносили су се морфолошким путем и на

крај речи; зна се да сугласник *в* у примерима као што су *сув* и *глув* никако друкчије није могао бити добивен већ једино према стању у другим облицима где *х* није било на крају речи, него је иза њега долазио неки вокал (тек је према: *сува* и *глува* добивено *сув* и *глув*).

Проф. Белић је на основу сигурних података, на основу једног датираног текста у коме је нашао глас *х*, утврдио да се у говорима источне и јужне Србије овај сугласник чувао до средине XVIII века¹, дуже, дакле, него се претпоставља за ма који од дијалеката наших који тај глас више не познају. Ма да никаквим сличним подацима овде не располажемо, ми ипак, по извесним појавама које са овим питањем доводимо у везу, можемо претпоставити да ни у Ђаковици тај сугласник није давно нестао. Прво, у примерима где га је између два *а* nestало, иако се на његову месту данас не осећа никаквог гласовног елемента, ту опет није дошло до сажимања (исп. мало горе: *мааља сдаш* и др.), а то се, мислим, може објаснити једино на тај начин што се глас *х*, он сам или неки његов елемент, у том положају доскора чувао. Опет тим ми објашњавамо и чињеницу што у 3 л. мн. облика аориста с имперфекатским завршетком (за који смо навели неколико примера у претходној тачки) није дошло до гласовног процеса какав се вршио у истом положају у облику презента (испор. горе у тач. 48). До губљења сугласника *х* на сваки начин је дошло тек пошто се завршио процес прелаза крајњег у у *в*, о коме је било говора на сада означеном месту.

Упрошћавање неких сугласничких група

76. Иако се на једној страни у говору ђаковачком, као и у више осталих наших говора старијег типа, у неким усамљеним примерима појединачно чувају непромењене извесне гласовне групе из дубље прошлости нашег језика — на пр: *дсџри*, *осџрија*, *наосџрија* или *слива*, *сливдвица*; — на другој је страни и овде познато неколико појава упрошћавања сугласничких група. Понеки сугласници у групама један

¹) А. Белић, Дијалекти, стр. 209.

с другим, нарочито ако су истог места артикулације, овде ретко сви остају неизмењени у тим групама. Поједини од њих обично се губе, или се мењају у друге, опет по нечему сличне гласове, или пак заједно дају неки нов сугласник.

77. С природом губљења сугласника *в* упознали смо се се напред у тач. 52, а тамо смо дали и примере за овај појав. Поред случајева губљења тог гласника из положаја иза зубног сонанта *с*, на истом месту смо навели и примере његова губљења између *с* и *ш*, а тако исто и иза групе *сш*. Нешто ређе од *в* губи се и гласник *л* иза сугласника *с* или *ш*: *По́се би седе́ја, По́се би кúвале, мисим, сика́ле смо се, На́ш'и смо гу*. Ваља нагласити да до губљења овога гласа долази једино испред вокала предњег реда, а то је и разумљиво, јер је само у томе случају артикулација сва три узастопна гласа предњојезичка. А вокали задњег реда, како смо напред показали, знатно мењају карактер артикулације сугласника *л* који им непосредно претходи, те се тако у овим случајевима отклањају услови упрошћавања група *сл* и *шл*.

78. Знатно ширих размера је губљење дентала *д* испред зубно-носног сугласника *н*. Може се рећи да је у Ђаковици овај појав општега карактера у примерима као што су: *јена дка вúне, Мú ће шú да бинемо, зајено, јену ве́ће, Ш'шá ће шó да бине, Ако бúне с му́ком, Оће да бúне скúпа, јенóга, јено шри́, јена врста́, Св'г да не бинемо шáмо, Вúна ће бúне свéма, Да не сéне, Јено на́ш'е, ошúне* и сл. Нарочито се у облицима броја *један* — *д* у правих претставника локалнога говора никад не чује и не само непосредно испред *н*. Њега по угледу на случајеве у том положају, често нема ни у ном. једнине м. рода, где ова два сродна сугласника етимолошки раставља непостојано *а*, односно секундарни полугласник, који је редуциран до тога степена да се уопште не осећа као засебан глас, те је *д* уствари и овде у непосредном додиру са сугласником *н*. Баш зато се *а* из овог облика редовно губи, и увек се изговара: *јен ма́ли ва́рош', јен сún ње́гòв* и сл.

79. Сугласник *д* чува се и у овом положају, тј. непосредно испред *н*, у случају ако би се његовим губљењем

облик речи у толикој мери изменио да би то за собом повлачило и губљење њеног значења. Искључиво овим, семантичким моментом ја објашњавам јасан изговор сугласника *д* у примерима: *седница, надница, садница* и *подница*. Већ у сложеницама: *да однесе, поднесе, Однегувања гу*, поред овог момента сметњу губљењу претходног дентала могла би чинити и околност што два односна узастопна сугласника раставља пауза међу деловима сложенице, која је пауза зацело знатно осетнија него у ма ком положају унутра једне просте речи. Психолошко-семантичким моментом, као у овим примерима, условљено је и чување сугласника *в* и *л* у речима: *свираће, свећа, свећанос, свиља, слика, слѣпац, слива* — у положајима из којих се они иначе губе.

80. Ни група носних сугласника *мн* обично не остаје у говору ђаковачком неизмењена, само што се из ове групе не губи ниједан глас, већ се у њој врши дисимилација; један од ова два сугласника се мења на тај начин што губи свој назални елемент. А случај измене ових гласова је двојак: или први глас, изгубивши назалност, а чувајући место артикулације, постаје усненим сугласником *в* као у: *губно, Швнница, ѿшвнѣло*, или пак први глас остаје неизмењен, а други се, губећи назалност, пошто чува исто место изговора, мења у сугласник *л*: *млѿга, млѿш, млѿйна*. Прва од ових промена је мање уопштена, управо се може рећи да су примери с неразједначеним сугласницима кудикамо чешћи, док се у другом случају неизмењена сугласничка група *мн* много ређе чува.

81. Скоро није ни потребно указивати на сливање групе *шс* у *ц* испред сугласника *к* код придева и прилога: *љуцки, брацки, Оше Касѿрацке, воглавѿрѿтво грацко, у Пецу бању, арнауцки* итд., — јер је оно мањевише заједничка особина свих наших народних говора. А вредно је истаћи да је и у Ђаковици познато, али опет не генерализовано, својство претварања група *шс* и *шш* у *шц*, и *шч*: *лицује, шцује, шцѿшо, шци, шшчѿе, шфиница* (или после губљења сугласника *ш* — *финица*).

Редуција звучности и губљење сугласника с краја речи

82. С обзиром на могућност, односно немогућност да се обухвате појединим општим правилом, оба ова питања су унеколико сложена. Звучни сугласници на крају речи подложни су умањењу своје звучности у српскохрватском језику уопште, али то својство њихово није потпуно и апсолутно, већ је обично условљено местом које једна реч може имати у некој мисаоној и ритамској целини. Тек ако се речју са звучним сугласником на крају завршава таква целина, или ако је реч самостално употребљена, само онда се у дијалектима нашим, у некимача јаче а у некимача слабије, редуцира звучност сугласника. Има говора, нарочито на овој страни, у којима овог елемента (звучности наике) тада и потпуно нестаје, те они постају сугласници у свему једнаки са својим муклим парњаџима¹. У Баковици је сасвим тако; испор.: *Мљбго ље учинија за нарош, Нашавари бок, Т'ко ље биља нџкџш, ирдџ, Т'кџ ље сламџја рок, Заболџја џу зџџ, Дај ии нџш, Кџ би ши упалџја лџс, Нџси нџкџш* и сл. Већ што се на крају речи унутра једне реченице, у додиру са следећом речју у којој је почетни сугласник мукаџ, звучност губи, то је сасвим разумљиво; у овом положају редовно настаје једначење звучности са наредним сугласником, и примере за ово није потребно наводити. Али ваља нагласити да се звучност сугласника у овоме положају чува ако следећа реч почиње било вокалом или било којим од звучних сугласника: *Зуб му се сљбми, Бџг да га убџје, Нџкџд овдџна није биљџ, Нџж ми данџси, Нарџд уџне у цркву,* и само тако. Једино сугласник џ у предлогу *од* ни у таквом положају нема звучности: *Гљдс ош зџдно се џџје, ош џџџу, ош ављџју.* Зачудо, у овом положају, управо испред вокала и сонаната, који иначе не утичу на промену звучности суседних сугласника, и обрнуто — мукли сугласници гдекад постају звучним. Овај случај управо имамо са предлогом *сос* (са): *соз-дџ'и, соз џне, соз мџне.*

¹) Види између осталог и М. Павловића, *Говор Сретечке Жупе*, стр. 131, а испоредимо с тим редовно губљење звучности на крају речи у говорима македонског језика (А. Белић, *Галички дијалекат*, стр. 144).

сантан, али му није могуће дати објашњење на овако малом броју примера. По моме схватању, он не може бити само фонетског карактера.

Асимилација и сажимање вокала

85. Ни у овом појаву у Ђаковици нема истоветности, већ зависно од времена из кога потиче непосредно суседство истих и сродних вокала, они су се сливали у један глас, пошто су се претходно један с другим једначили ако су били различни, или су остајали један поред другог без икакве промене. Први се процес вршио у временски даљим епохама, а ти су вокали остали неизмењени ако њихов непосредни додир датира из времена ближе прошлости. Нас ту интересује само овај други случај. У ђаковачком, а већином и у осталим суседним говорима, гласовни процеси о којима је реч не врше се. Овде специјално, како смо нешто раније (у тачки 75) видели, остају несажета и два *aa*, односно два *ee*, између којих је недавно ишчезао сугласник *x* (види примере на означеном месту). А тако исто ни вокал *o* који је неколика века раније добивен од сугласника *l* на крају речи, ту се није асимиловао, те се није могао ни слити са непосредно претходним *a*. Па ипак ја сматрам да је интересантно задржати се на овом питању, јер је оно само за себе верна слика данашње структуре ђаковачког говора. У бројним примерима радног придева глагола на *a* — између овог вокала и завршног *o* морфолошким путем се појавио прелазни звук *j* (испор. ниже у тачки 153) и тим је отклоњена свака могућност за асимилацију и сажимање ова два вокала. Поред овога, што је најчешће и за шта ћемо наћи примере у одељку морфологије, у сада наведеној тачки, ми у Ђаковици срећемо и случајеве у којима између *a* и *o* нема никаквог прелазног звука, па ипак су та два гласа остала један уз други, без икаквих промена: *к'вадо, мордо сьм, имдо, Уздржао сьм се, Пишо сьм, Кь сьм авд Пришо, Ђослао, казао, Имдо сьм одсша, Преддо сьм и доо сьм, Он је мѣне Признао, Ја сьм бѣгао, Пдзнао гу, Он је зиддо, имдо, зидо, Ни ши е шукао*. Врло често ту је непромењено *ao* и од старог суфикса *-ьл*, не само у глаголских придева већ и у других категорија речи,

у именица, на пр.; као *ошѣшао, прошао, рекао*, тако и: *кошѣо, ѣсао*. Најзад, запазио сам и нешто примера у којима се извршио процес асимиловања *о* према *а*, односно према *ѣ*, и коначно сажимање тих вокала: *Млѣко сѣм издѣва, кѣза, ѣса, Он га ѣмаѣа, макар црка, досѣѣа, ѣбѣга, ошѣш'ѣ, дѣш'а, река и ошѣшь, ѣрдсѣ*. Интересантно је, али разумљиво, то што је дужина, која у нашем језику прати сажимање, у највише случајева овде скраћена.

86. Истичем да у ђаковачком говору нема примера где се између *ѣ* и *о* јавља било какав прелазни звук¹. А иза овога, и после свега што смо изнели, можемо утврдити да је битна црта ђаковачког говора облик са развијеним сугласником *ј* између основног *а* и завршног вокала. Случајеви непромењених вокала *ао* ђаковачком су заједнички с метохиским говором, а могли су их у своме језику донети и некадашњи дошљаци из горњолимске области, али број примера у којима нема никаквог гласовног елемента између основе и наставка даје доста повода за претпоставку да развијање прелазног звука у овом положају никада ту није ни постало апсолутном ознаком свих примера с дотичним наставком. Примери на вокал *а* или *ѣ* добивени сажимањем један су од доказа да је на данашњу структуру ђаковачког говора од извесног, и не тако безначајног утицаја био и матични говор црногорских досељеника. Једнако и за *нам* (на ум) — *Не ми ѣѣда нам* — у говору ђаковачком се поуздано може тврдити да је унесен, и то зацело не тако давно, из црногорских говора.

87. Једини опет, по нашем мишљењу, недавно извршени случај асимилације и сажимања у Ђаковици налазимо у додиру сродних вокала двеју узастопних речи о чему је било речи напред у тачки 16. Али одмах морамо додати, а и тамо смо истакли, да ту немамо асимилацију у правом смислу, већ је то, како сам горе рекао, случајно једначење односних вокала; *да днѣсе* (узимам на већ означеном месту наведени пример) добивено је на тај начин што се *о* у овој форми

¹) Усамљени пример *дошѣја* забележио сам истина у Ђаковици, али не од лица која се могу сматрати типичним претставницима локалног говора, већ од ђаковичких Цигана православне вере.

глагола *однеши* и, важно је истаћи, у позицији непосредно пред акцентом, променило у *a*, које је уз то морало бити још одвећ редуцирано, те се тако слило са суседним вокалом и не изменивши његов квантитет. Исто објашњење важи и за сажимање *ao* у речи *Ара̀вџу* (Ораховац), после ишчезавања сугласника *x* између ова два вокала, и у још којем таквом случају. А јамачно је јака редуција неакцентованог *e* у *нде* помогла да се, истина доста ретко, то *e* слије с истим претходним а наглашеним вокалом, као у примеру: *Још' не се испџкџо*.

АКЦЕНАТ И КВАНТИТЕТ СЛОГОВА

86. Још у уводу, на самом почетку овога рада, ми смо поремећеност акценатске системе нашега говора означили као једну од спољних одлика његових. Њом се он разликује од свих суседних говора, иако су баш ти говори утицали да се основни акценатски тип у Ђаковци, током последња неколика века, знатно измени. Ти утицаји у овој области језика, ако и нису били много ширих размера него код других језичких појава, они су раније стање и природу акцента изменили у толикој мери да се данас више ту и не може говорити о једном одређеном акценатском систему. Али и притом није немогуће утврдити да Ђакованки и акцентом својим припада дијалекатској зони јужноморавско-призренских говора. У основици својој он је до данас сачувао природу акцента ових говора, само што је из скоро свих суседних дијалеката, из којих су и многе друге језичке одлике овамо доспеле, у њега унесено и више друкчијих својстава акцента. Не само из дијалеката нашега језика већ несумњиво и из језика несловенских балканских народа, с којима је становништво наших јужних области живело и живи измењано. Тек ако одбацимо све оно за шта се може доказати да је последњих векова у Ђаковцу донето са стране, остаће нам стање које се подудара са стањем акцента осталих говора призренско-јужноморавских. Још пре се то може рећи за квантитет и наглашених и ненаглашених слогова. Основа, дакле, не само природи акцента већ и стању дужина, и акценатованих и неакцентованих слогова, Ђаковачком је заједничка с другим говорима призренско-тимочким,

јер смо утврдили да ђаковачки говор не зна за дуге слоге, уколико дужине у њега нису унесене из других дијалеката, а познато је да „ипак нема сем овога говора (реч је о говорима источне и јужне Србије, у коме су „*сви души слогови, ма иде се они нализали, под акценшом, пред или за њим, скраћени*“) ни једнога у коме би се све старе дужине скратиле, чак и под акцентом“ (Белић, Дијалекти, 272).

89. И природа акцента и његов квантитет у говору ђаковачком се најлакше уочавају у једносложним речима с дугим вокалом који се овде, разуме се, скратио, као у: *Бок¹, брк, број, век, враш, вук, гнаш, глас, дар, дь'н, друк, дук, ж'ар, жек, зуи, кав, кл'уч, кос(ш), крај, крв, л'ш, лис(ш), нос, пек, прш, рај, реч', рок, свеш, снек, ствар, ш'шиш, шра, црв, ч'с(ш), гљу, драк, ж'вш, леп, скуи, дам, знам, смем* и др., где се акценат, скративши се, квантитетом потпуно изједначио са старим кратким акцентом у речима: *кмеш, кдњ, крс(ш), лев, пдв, прс(ш), раш, смрш, фес, ч'с, здрав, цун, сш, ч'шс(ш)* и сл. Али, како се из самог начина бележења може закључити, то ипак није садашњи новоштокавски силазни акценат, већ нарочити, тонски неодређени експираторни акценат, углавном онај исти који по проф. Белићу (испор. оно што се у Дијалектима, на стр. 272 и 273, о њему говори) карактерише све говоре тимочко-призренске, а који се овде на периферији, будући подложнији утицају акцента других дијалеката, природом својом можда још више приближава краткосилазном акценту новијих дијалеката наших, или се на извесним слоговима и потпуно једначи с њим. У речима са старим кратким акцентом данас се у Ђаковици заиста не осећа да је то други већ тонски одређени краткосилазни акценат српскохрватски, али ћемо о томе нешто ниже још говорити. А овде ћемо констатовати да су фактички преци данашњих Ђаковаца имали акценат у битности друкчији од живља у који су се дијалекатски асимилували, и да су се

¹⁾ За обележавање акцента узео сам знак који и проф. Белић за говоре источне и јужне Србије. То сам чинио с довољно разлога, јер је ово уствари исти акценат. А пошто је то уобичајени знак за нови дугосилазни српскохрватски акценат, ја ћу овај последњи, уколико на њега у Ђаковици наилазимо, и на посебан начин означити.

они при овој асимилацији врло тешко ослобађали свих елемената природе свога акцента. Изразито специфичне такве елементе њихов акценат је често задржавао, ако се налазио на крају мисаоних тактова, који и ритамски чине целину за себе. У таквој позицији акценат изворно дугих слогова је већином само упола сачувао свој квантитет, примајући отприлике у истој сразмери квалитет локалног акцента. Утолико измењен, и под тим околностима измењен, овај акценат је у томе положају уопштен у говору ђаковачком, те се данас скоро редовно на крају мисаоно-ритамских целина кратки привременско-тимочки акценат, у речима где је по пореклу био дуг, осетно продужио, и при томе добио нешто изразитији низлазни карактер, постао акцентом који се до извесне висине пење, а затим одједанпут нагло пада. Будући да је то ипак остао полудуги акценат донекле експираторне природе, требало би га бележити комбинацијом два знака, али пошто из техничких разлога то није могуће, ми за њ узимамо посебан знак ~: *Не му зма̃м кра̃ј, ба̃ја ма̃ш, ле̃па ства̃р, на̃ћи ж̃ар, њан̃ки њ̃ш, Дан̃си ми к̃ла̃ч, Не ми њ̃да на̃м, Ош̃иш'ла у Пе̃ћ да се вен̃ћа, Ис̃ија ле̃ ма̃с, Сла̃ма а с̃ма з̃и, Уби̃ја гу б̃ок* и сл. Овај тако квалитативно полусилазни и подуекспираторни, а по квантитету полудуги акценат среће се, истина, знатно ређе, и у друкчијим положајима, но не наравно никада тамо где та полудужина није објашњива (види примере ниже у тач. 95).

90. И што се места акцента тиче, ђаковачки углавном иде с осталим говорима свога дијалекатског типа, управо с неким говорима његове јужноморавске гране. У основи се, дакле, и овде чува старо место акцента, али је оно у доста случајева, и под утицајем више околности, промењено. Прво, као и у врањском говору (испор. Белић, Дијалекти, стр. 282), именице м. и ж. рода на *a* пренеле су акценат с крајњег на претходни слог, и нема ниједног случаја — изузев ако би изнова био унесен са стране — с друкчијим акцентом сем као у примерима: *ду̃ш'а, Јо̃ва, во̃јска, гр̃еда, гр̃ана, сре̃да, ме̃ша, ст̃рана, к̃ла̃ча, при̃ја, про̃ша, рад̃ња, ру̃ка, сви̃ња, с̃ла̃за, ст̃ре̃ла, ш̃ра̃ва, ћер̃ка, во̃да, ж̃ена, з̃ем̃ља, њ̃ла, њ̃ра, ко̃са, љ̃дза, д̃ка, с̃е̃стра, сна̃да*, — где се акценат, јамачно

под утицајем аналогije, према акузативу извесног броја тих именица и њихову вокативу, у облику номинатива померено на први слог. Ја сам тако објашњавао и преносење акцента код већег броја именица овога типа у неким говорима црногорским¹, а тако се, мислим, може објаснити промена места акцента у многим случајевима и у осталим дијалектима. У говору ђаковачком, дакако још и непознавање акцента на крајњем слогу зависних падежа (уколико су они ту у употреби) именица м. рода типа *кључ* и типа *гроб*, које у млађим дијалектима, с најновијом акцентуацијом у тим облицима имају узлазне акценте на коренову вокалу, а у говорима са старијим системом акцентуације од два акцента² у извесним положајима (испред енклитика, рецимо) наглашен је њихов крајњи слог — између осталих и у суседним, а по извесним цртама сличним говорима Метохије³. У Ђаковици све те именице, без обзира на њихово место у реченици, и у свим облицима, имају типични локални (ако је слог *дуг*), односно кратки низлазни акценат на коренову вокалу: *врач'а*, *ђака*, *г'ар од л'уч'а*, *с'ирица*, *и(з)суда*, *из гр'оба*, *к'дња*, *р'оба*, *на сид'а*. Још је много оправданије изнесено тумачење оваквог померања акцента у говору у којему облик акузатива, сам или с предловима, обично преузима и службу других именских облика, и где је, поред номинатива и овог падежа, у широкој употреби на првом месту вокатив, у коме је акценат такође на првом слогу, а од осталих облика још једино датив. Преко ових и још понеке категорије у које се истим путем

1) Испор. Систем акцентуације у пиперском говору. — Српски дијалектолошки зборник, књ. X. Београд 1940, стр. 119.

2) И црногорски пиперски говор иде у такве говоре, а у њему се као и у другим неким суседним му говорима, акценат нефонетским путем с крајњег пренео на коренов слог (*ibid.* стр. 79 и 82).

3) Види Извештај с дијалектолошког путовања од Вучитрна до Пећи Гл. Елезовића дат у Дијалектолошком зборнику књ. II, где се на стр. 469 каже: „За неке се примере овде наредне (говори се о речима с кратким низлазним акцентом на крајњем слогу, бдеженим у селима Клиши и Клинавцу недалеко од Дрима) може рећи да су употребљени у вези с енклитикама, те је отуда акценат остао непомерен“, а сравни и у моме Извештају о дијал. испитивању Метохије. — Годишњак VI Задужбине Саре и Васе Стојановића, стр. 59.

рода. Даље указујемо на изворност акцента на првоме слогу у вокативу именица: *Блаже, Мило, Божић, биш, моњк, селак*, а тако исто на тај моменат у појединим облицима кад инфинитивне а кад презентске основе глагола; *биши, даши, доћи, зваши, знаши, клаши, рећи, седеши* и др., као и на могућност утицаја акцента једних на акценат других од ових облика које смо горе за наш говор навели. Кад се к овима дода огроман број двосложних речи и облика у којима је акценат и по пореклу на првоме слогу, добија се утисак о системи с акцентом на томе слогу. А по бројном односу према овима, ретки случајеви чувања акцента на завршном слогу, — нешто чешћи у речи деklinације и прилога: *у бунџр, друџр, дуџн, диџан, зџум, инџш, нарџш, прелџс* (пролаз), *Кавказ, сџрам враџа, дешџ гу разбџло, кајџ, авџ, његџв, своџе, баџаџш, џош'џен, дџнџс, оџуд, џекџ, онакџ, овдеџ, једџн, једџнџс, џринџс*, а знатно ређи код глаголских облика: *џе берџ, удаџе, избегџ ги, џознџ*, и ако има још таквих, могу се сматрати да су ако не просто унесени, а оно свакако примљени и одомаћени кроз говор црногорских и пећких дошљака. То се нарочито јасно осећа у примерима где се, једино под овим утицајем, сачувало и место акцента и његов квантитет (испор. у мојој већ навођеној расправи о пиперском акценту, тач. 43 и другде). Што глаголи у 3 л. мн. презента често имају акценат на стварно завршном слогу, као у: *ваџав, виџав, виџнџв, даџав, идџв, имџв, обуџев* и сл. примерима, — то само сведочи да се ту акценат обично чувао на слогу на коме је и био (или и да је на неки начин доспео на овај слог), а никако не искључује тенденцију за механизирањем другосложног акцента. То је, даље, доказ да гласовни процес промене вокала у у сонат *в*, с којим смо се (процесом, наиме) упознали горе у тач. 48 није старог датума, већ да је млађи од појаве склоности к везивању акцента за претходни слог.

92. Именице мушкога рода којима се број слогова у множини повећава уметком *ов/ев*, испред наставка *ва* облик, имају гдекад акценат баш на томе слогу као претпоследњем: *враџеви, воџдџви, коџлџдџви, оџџеви, џоџдџви, робџдџви, сџтрич'џеви*, али је код њих нешто обичнији акценат облика једине —

дакле, на првом слогу¹. И из тога се — још кад се има на уму да је у многих од ових именица акценат и другде у нашем језику на уметку² — извлачи закључак да је тенденција за једначењем акцента у свим облицима појединих речи нешто јача од склоности к везивању акцента за било који одређени слог. А тамо тек где се ово обоје подудара, готово редовно је акценат на претпоследњем слогу. То се запажа • не само код двосложних већ и код вишесложних облика појединих речи у ђаковачком говору.

У именица типа *војник* и *богашаш'* стари акценат је на крајњем слогу номинатива једнине, а пошто тај слог у облицима зависних падежа једнине и у множини остаје други од краја, то је у њих по аналогiji према *војник*, *богашаш'*, једини акценат *војника* — *војници*³, *дужника*, *дужници*, *дйћани*, *јунци*, *зандше*, *каваћи*, *крајници*, *месари*, *мач'бри*, *младйћи*, *регрйши*, *речуни*, *рукави*, *сел'аке*, *слашкйше*, *адвокаша*, *богашаш'а*, *болесници*, *весел'аци*, *добаш'ару*, *капейшани*, *лакрдйи јаш'и*, *огршдћи*, *осуђеници*, *си паглавари*, *падушрдићи*, *свеш'шеници*. Тако исто и код глаголских облика *данёла* добивено је највероватније према *донёши*, *издћи* (према *издјем*), *одузёле* (према *одузёши*), *показаш* (према *показем*), *простйше* (према *опростйши*), *украдем* и *украду* (према *украдши*), *знамо* (према *знам*), *чишмо* (према *чишам*), *идёмо* (према *идём*), *рачунмо* (према *рачунá*), *наоружáмо*, *гласáмо*, *намашмо*, *се венћáмо*, *одебл'áмо* (према 1 л. једнине) итд. А сасвим нам је јасно зашто је овакав акценат у: *једнога*, *једноме*, *којёга*, *мајёга*, *свајёга*, *дыв'ч'ък*, *Шалико* и сл. случајевима, где је још у неким старијим говорима — између осталих и у неким црногорским — акценат обичнији на овоме него на последњем слогу (испор. Дијалектолошки зборник X, стр. 147).

¹) За разлику од других неких говора призненско-тимочких у којима проф. Белић код ових именица акценат налази на завршном слогу (Дијалекти, стр. 317) ђаковачки не познаје случајева таквог акцента.

²) Ђ. Даничића, Српски акценти — Посебна издања Српске академије, књ. LVIII, Београд — Земун 1925, стр. 22, (тачка аа) 24 и 25 (тач. б).

³) Овај се акценат не сме мешати с дугоузлазним акцентом књижевнога језика, иако се обележава знаком овога другог акцента.

93. Поред ових ми налазимо по читав низ примера скоро свих категорија речи и облика где се не може објаснити којим путем је акценат доспео на претпоследњи слог. Такви су: *Аусџиријанца, Ису Балешинца, Благотоја, брашванца, госпoдин, Бакoвџи — Бакoвка-Бакoвци, Призрeнџи-Призрeнка-Призрeнци, кашалиџи, Македoнџи, Мирaш'a, Младeна, мушкaрџе, муамeдaнџе, камaндар (поред командир), Миливaну, њaћeшџк, рођaци, симoви, ућишeл'a, обуклo, уверeње, њoцoлeње, шрeбавaње, двe и пo гaдинe, грeвoшa, дeлaвoђa, Лyкинџи, oшш'шџна, слaбoдa, срaмoшa, скупoђa, у шoј маaли, Вијaнџи, фaмилџија, избрaни, слaбoдно, нaјџрвa, oдликoвaлe, удaриш'e, oштaили, миљyје, вeрyјeш', рeћyнaм. У oвaј пoлoжaj акценат није јaмачнo дoспeо ни фoнeтским ни мoрфoлoшким пyтeм. Није, зaцeлo, ни пoд утицaјeм акцeнтa нeкoг oд сyсeдних наших гoвoрa, вeћ нaјвeрoвaтнијe пoд утицaјeм акцeнтa нeкoг нeслoвeнскoг јeзикa. Врлo је кaрaктeристичнo и интeрeсaнтнo штo Албaнци кaд гoвoрe српски, бeз oбзирa нa стeпeн њихoвa пoзнaвaњa нaшeг јeзикa, рeдoвнo oвaкo нaглaшaвaјy, — oвo је утoликo интeрeсaнтнијe штo је акценат у њихoвy јeзикy нaјчeшћe нa пoслeдњeм слoгy.*

94. У извeснoм брoјy примерa из пoслeдњeгa стaвa акценат се пoмeрa oд пoчeткa прeмa крaјy рeчи. Али није тeшкo утврдити дa су случaјeви пoмeрaњa акцeнтa у тoмe прaвцy ипaк знaтнo рeђи. Кaкo пoслeдњa тaкo и свe грyпe случaјeвa кoјe смo дoсaд прeглeдaли вeћинoм дaјy дoкaзa o прeнoшeњy акцeнтa с крaјњeг нa нeпoсрeднo прeтхoдни слoг. А акцeнти вишeслoжних oбликa кoји су пo пoрeклу били нa трeћeм слoгy, или и дaљe прeмa пoчeткy рeчи, у ђaкoвaчкoм гoвoрy су углaвнoм oстaли нa свoмe стaрoмe мeстy: *Арсeнијe, aнђeлa, блaгoслoв, дyш'мaнин, ђдвoлa, зaлoгaj, јaиaци, кoнзyли, Крaл'анe, Крyшeвџи, мaнaшџир, пo мaнaшџирe, нaрeдникa, нaчaлникa, oбџај, џрeшeл'a, Рaдoнић, Цигaни, рaзгoвoр, бoгa-сљдвџа, мaрдџицa, у вaрoш'у, имнaзијa, зaвeсу, нoвинe, oд џaмeши, oштaђбинa, џризнaнџицa, Рaштoвицy, фaмилџија (поред акцeнтa нa слeдeћeм слoгy), гљaдногa, дeђaнскoгa, зџвинa, oснoвнy, крџшeнa, муамeдaнскo, нaјвeликa, нaјџшaрe, Зaгoр-кину, нeкaликe, пo нeкoмe, oдлич'нa, нaјoдлич'нa, џoштaрe, шрoвaч'ки, слoбoднa, бинeмo, врaшџмo, гaђaјy, глeдaлa,*

кујемо, мућале, ошћидосмо, побина, радиммо, рућаммо, размену, узимау итд. У сваком случају за трећесложни акценат се може казати да је исто толико обичан, иако не можда подједнако чест, као и акценат на претпоследњем слогу. Шта више, померање акцента се вршило и с претпоследњег на трећи слог од краја речи, нарочито код глагола: *сакривена* (према *сакривем*), *носиле* (према *носим*), *морале* (према *морам*), *насељија* (према *насељим*), *обурвале*, *одржале*, *казао* (према *кажем*), *послао* (према *посљем*), *прошао* (према *прођнем*), *дођоше* (према *дођнем*), *раније* (према *рано*), *ведесе*, *шездесе* (према *идиш и шес*) итд. Уз ове, још покоји усамљен пример као што су: *ућишљица* и *Васиљје*, где је померање извршено с лева на десно, или *наука*¹ *деверски*, *гласао*, *бојале*, *шрћале* — *ућишел*, и *господине* не могу се узимати с овима, јер је место акцента у њих несумњиво школског порекла — у којих се акценат померно у супротном правцу, говоре о факту његове механизације и на трећем слогу. Ово својство акцента догде је могло бити проширено из говора западне Македоније, као што ту има још дијалекатских црта (између осталих сравни замену некадашњег ж вокалом а, тач. 35, употребу личних заменица *мие* и *вие*, т. 118, проширење наставка за ж. р. радног придева и на облике м. и ср. рода, тач. 155, проклитички употребљене енклитике и наглашавање одричних *не*, тач. 179 и 180), које су једино са те стране овде могле dospети. Трећесложни систем који је „у сретечком говору постао основна појава“ (М. Павловић, Говор Сретечке Жупе, стр. 145), у њ је донесен од македонских досељеника (ibid. стр. 149). Тај исти акценат „постао је карактеристичном особином“ и у Призренској Гори (ibid., стр. 149), а „има свог слабог одјека и у призренском говору“ (ibid. 145). И сасвим је природно претпоставити да су поједина дијалекатска својства — између осталих и ово — преношена даље од пресељеника из призренског краја; она су,

¹) Интересантно је указати на чињеницу да и у говорима црногорским именица *наука* с читавим низом других вишесложних именица истог типа има акценат на првом слогу (види Српски дијалектолошки зборник књ. X, 124).

локалном говору. А између свих ових од најмањег су значаја и најређе се чују примери с изразито дугим узлазним акцентом: *Чича Киша, биле, Би му даље, браде, изђе*, који су примљени у најновије време, највероватније из школског језика и од људи са стране.

97. Нешто обичнијом појавом се могу сматрати нове акцентоване дужине испред сугласничких група с једним сонантом: *зашвор, мајсшоре, Ако бог да здравље, навџмбра, Сшанко, каншу, свдјшшину, аснџвну, слџмка, најмлађа, џаздрџвља, пџнши* и сл. Нове дужине настале контракцијом једнаких или сличних вокала после испадања сугласника *ј, в* и *х*, које проф. Белић налази у призренско-тимочким говорима (ор. cit. стр. 274) — говор ђаковачки, може се рећи, не познаје; врло редак случај чувања дужине у зависним падежима именице *Аравџ-Аравџа* објашњава се утицајем тек наведених примера с дужином пред сугласничким групама од једног сонатног и другог било којег сугласника. И случај ретко извршеног сажимања два *е* после ишчезавања *ј* из и иначе необичног облика 3 л. једине одричног глагола *јесам* — са сачуваном дужином испред повратне заменице *се*, као у примеру: *Још' нџ се испџкло* — може се објаснити специјалном околношћу у том положају, у коме би се на сваки други начин смисао целе реченице морао изменити. А све постојеће дужине, без обзира на то да ли су под акцентом или нису, овде су се скратиле — врло често и онда кад су унесене са стране заједно са каквим обликом; примера ради указујемо на то што Ђаковци готово редовно скраћују последњи и претпоследњи слог генитива множине који се доста често, иако не као органска црта, среће данас у њихову говору: *дџсе до двџнџс куђџ, двџдџс јџзикџ, из ови сџлџ, шџздџсџ џџџџ, џџш рџзредџ, И(з) сџлџ удџрише, од џџ-ови џџдџи* итд. Па не само у овоме облику већ се дужине редовно скраћују у свим случајевима и где имају функцију морфолошких ознака, или су бар саставни елеменат њихов. У првом реду је овде од важности указати на облике одређеног придевског вида сва три рода (испор. ниже у тач. 126). И тим пре је разумљиво што у резултату једначења и контракције јако редуцираних вокала — које појаве смо

претпоставили напред у тачки 16 — није сачувана дужина тога вокала.

98. Типични експираторни акценат говора источне и јужне Србије у Ђаковици је најизразитији на некадашњим дугим слоговима — не само у једносложним већ и у свим наглашеним речима, без обзира на број њихових слогова: *јунџака, Арсеније, конзули, паћешак, љубиљца, јаје, машиња, завеса, забава, воска, брица, јешва, у љају, сљуга, свећу, имназија, фамилија, у варош'у, пљаша, наредба, повуци, сшари, мљада, оделени, врашимо, гађају, куйив, морамо, пишају, ошидем, ж'ивео, ушејав, прич'але, прешрелеле, премењив, баљудив, зарадив, рућамо, шражив, радимо, узимав, наљушив се, сћјува ишд.*

Природом својом овај се акценат, као и у јужноморавском (испор. А. Белић, Дијалекти, стр. 272) највише приближава краткосилазном акценту новијих српских дијалеката. Услед те сличности он се на изворно кратким слоговима уопште и не разликује од овог акцента, ако неки други елеменат који с акцентом стоји у вези не утиче на специјалан карактер његов. Као год у архаичнијим новоштокавским говорима, у Ђаковици је познат једино типичан краткосилазни акценат у примерима: *вешар, вѣреник, калуђер, калуђера, дшш'еце, грдомове, лѣба, р'дшш'ел', по шавѣну, шршш'ец, ућшш'ел', кдвек, Маршш'новић, Милош, Радос, белшш'о, дешш'та, дѣцу, јднње, мѣшш'о, идл'е, кдло, кшла, кућа, сшш'и Никдла, Иљуја, кафеу'шја, занашш'лија, кујуну'шја, авшш'ија, већера, вишш'ага, граница, киршш'ија, кашш'ижа, кафшш'ана, димшш'је, јдбука, богаслшш'вија, ладавшш'на, п'шш'врка, сшш'ал'ица, недѣл'а, меракшш'ија, маршш'ма, мошш'шш'ва, млашш'ина, реч'ица, шршш'авшш'на, њешш'два, њшш'ави, несрѣшш'но, арнашш'уки, бшш'шш'ри, здршш'ва, ишш'ра, идшш'сн, ш'кдшш'ловашш', шшш'асашш'е, гавшш'ри (импер.), издшш'ше, ашш'шш'але, избшш'егле, прѣговори, искошш'ишш'сма, ушш'леж'е, убшш'или, имшш'ја, искошш'ишш'в, имшш'ершш'ишш'рав, исшш'пршш'сена, ишш'прав, шшш'лив се, малшш'иле. Исту физиолошко-фонетску вредност има акценат и у случајевима кад се морфолошким путем преносио са свога старога места на кратки слог (испор. такве примере у тач. 90-ој).*

99. Ако је неки од слогова непосредно поред акцента, испред или иза њега, био дуг, скраћивање дужина тих сло-

гова утицало је и на природу самога акцента. У таквим случајевима он је губио свој тонски карактер и постајао типични експираторни акценат, онакав какав је углавном и на изворно дугим слоговима: *дѣвѣр, мѣрѣс, пѣздрав, обруѣ, из рѣсѣдника, 10 дѣнара, сѣтарѣји, најскрѣпле, Дѣнѣ Нѣвѣ Сѣло, Гѣрнѣ Нѣвѣ Сѣло, гавѣри* (през.), *дѣђѣше, иштѣѣаше, шрѣжѣја, прѣмѣја, рѣдѣја, конферѣсѣли, забравѣли, већѣрѣмо, лѣпсѣше, саћѣвѣде, ш'тѣшѣја, осѣавѣм, ж'ѣвѣле, ѣпсѣле, ћѣвѣле, ѣозѣјмѣле, дашѣрѣли, угрѣбѣле, вѣзѣне, прѣћѣла, вѣрѣјше. илѣтѣм.*

100. Иза свега што је о овоме питању изложено да се извести закључак да је ђаковачки акценат у основи својој експираторне природе, а само у изузетним случајевима је и тонски одређен. И због тога би могло изгледати да логички ствар стоји обрнуто од онога што смо казали последњом реченицом, пред тек наведеним примерима у последњем ставу. Али када се размотри цео сплет историских, антропогеографских и фонетско-физиолошких чинилаца, утврдиће се да је тачно баш оно што је горе на показаном месту речено. Већ у уводу је констатовано да тип локалног ђаковачког говора углавном није истог порекла са становништвом у кога се данас чува. Док тај говор у основи својој припада најстаријем штокавском дијалекатском типу, преци данашњег старосрпског ђаковачког живља по роду су — ређе из других области, а у највише случајева из појединих крајева Црне Горе. Још једну потврду овоме налазимо и у стању акцената о коме сада говоримо. У резултату мешања становништва двеју различитих дијалекатских средина веће разлике у њихову језику пре ишчезавају, а теже осетне се дуже чувају. Преци данашњих Ђаковаца, долазећи у ово место и асимилијући се дијалекатски, примили су, углавном, и локални акценат кад год је местом или квантитетом био друкчији од онога који су досељеници из свога краја понели. У оним пак случајевима где се тим двама моментима акценат дошљака и староседелаца подударало, дошљаци ону незнатну разлику у квалитету нису ни осећали, те је разумљиво што се није десило друкчије него је у томе погледу све остало онако како је било у дијалекатској области из које су дошли. Отуда нам је јасно што је баш ово стање уопштено. На

могућност промене природе акцента у говору дошљака утицао је истина — то смо већ видели у претходноме ставу — и квантитет суседних слогова. Ради тога је карактеристично указати на факат како је акценат у номинативу именица типа: *зѣмља, жѣна, вѣда* остао онакав какав је и био¹, а у генитиву и инструменталу је, уколико су ти облици у употреби, изгубио тонски карактер и постао експираторан: *из зѣм.л'ѣ, од ж'ѣнѣ, под вѣдѣм*, — јамачно зато што су се дужине крајњег слога овде скраћивале. И из овога се закључује да су акценту непосредно суседне дужине с њим тесно везане, да оне с акцентом до себе, кад му претходе као и кад су непосредно иза њега, у неку руку чине једну заједничку целину, и да, као год промена квантитета акцентованог, тако и промена квантитета непосредно претходног или непосредно следећег слога — условљава промену природе самог акцента.

101. У Ђаковици наилазимо на још ове ретке појаве из области акцентуације. Овде је доста обичан посебан акценат предлога, ако ови имају више од једног слога; ја сам запазио да се наглашава: *међу л'уде, усред улицу, побред кућу, усред ч'аршију, бшуд Силѣша, насред ливѣду, испред дѣћана, Пдбеж'е испод ћеремѣде*. Интересантно је истаћи да је по фонетској вредности својој, како ово и. начином бележења означавамо, тај посебни акценат предлога потпуно одређен. Друга је појава — чување акцента засебних речи, а по моме мишљењу и она прва стоји у тесној вези са овом. Односни предлози немају свакад свој посебни акценат, него само онда када је реченични нагласак на њима. Пошто речи уз које предлози стоје ни у овом случају не остају без својих акцената, предлози могу бити истакнути једино на тај начин што добивају свој засебни акценат.

102. Једносложни предлози, па и сви остали, уколико се у реченици нарочито не истичу, акценатски и овде чине једну целину с именским обликом уз који стоје. А, и насупрот тенденцији да се акценат с краја, рецимо, помера на претходни или на трећи слог, овде он доследно остаје онде

¹) Био је такав, мислим, у говору дошљака већ у време њихова доласка у Ђаковицу.

где му је у дотичној речи место онда кад се она употребљава независно од предлога: *за бђга, у врђш, на ж'ђр, пош кл'ућ, за брке, на мђс(ш), испод нђса, у дђњ, на ђуш, у Пђћ, о(ђ) сђрђ, у Тђрђе, у блђшо, на здрђвле, за злђшо, за ђло, у дко, у јђшро, на вђду, ђод лђву, за кђфу, за ђђре, на дке, у цркви, ђре(ђ) шкђлу, на свђдбу, у млђдђс, ђо(ђ) сђђђрос*. Једина два примера која сам ја чуо с пренесеним акцентом на предлог — *ђш ђланину* и *ђ ђођој* несумњиво су скоро унесени, и зато им не приписујемо нарочити значај.

103. Није обично ни преношење акцента с корена на префиксе сложених глагола. А с облика глаголских акценат се никада не преноси на одричну речцу *не* кад је ова од глагола одвојена, а налази се непосредно пред њим. У она неколика случаја где је та речца срасла с глаголом, акценат је редовно на њој: *Нђсьм, Нђсу смђли, Нђмам* (или после, иза неколико гласовних процеса — *нђм*) *нђш'ша, Нђће да дђђне* и — тако увек. А кад је одрична речца од глагола растављена заменичком енклитиком, онда она губи свој проклитични карактер, добива самостални акценат, али и глагол, разуме се, задржава свој: *Нђ миђ дђло ђрво дђше, Не ми ђ дошђо син овђде, Нђ ми дђлђзи ч'ђсђђа* (ђош примера и опширније о овоме на крају расправе у тачци 180).

О Б Л И Ц И

А. И м е н а

104. Питање појединих облика у језику није могуће делити од њихова значења и употребе. Исто тако је немогуће посматрати поједине језичке форме саме за себе, без везе са њиховим функцијама. У овоме одељку ја ћу се ипак ограничити на дијалекатским облицима као таквим, уколико се они употребљавају у говору ђаковачком. Тек у наредном, четвртом делу овога рада настојаћу да утврдим размере у којима се поједини облици употребљавају у правим својим функцијама, до које мере су се они очували у нашем говору, који други облици су преузели њихову службу, као и све остале дијалекатске појединости из области синтаксе овога говора.

Именице

105. Ма да се у Ђаковици, код типичних претставника локалног говора, могу чути сви падежни облици српско-хрватског језика, она очевидно и системом дефлекције, као и фонетским особинама, углавном припада зони приврненско-тимочког дијалекта, коју у овоме питању карактерише губљење падежних облика. А облици су, уколико се овде чувају, у најчешће случајева као у већини дијалеката нашега језика, и само неколико њих дају нам повода да се на њима задржимо. То су, на првом месту, они именски облици који се овде чувају у неокрњеној употреби.

106. *Номинашив множине*. Именице м. рода на консонант, поред завршетка *и*, у ном. мн. имају и завршетак *е*: *Нема шид*

Србе да чинив, Овде су најдивљ'и Тúrце, Цигане га донесду, Сè ни зéле Тúrце, Ш'шо рекле Арнауше, Млдоо су овде биле Поддрићане, Младотурце су падиле, Кь(д) су одшле м'ладотурце, В'доо га Тúrце, Тúrце имава идре одста, Прво дожду Буидре, Ту гу уш'дав Тúrце. Оваквог облика ном. мн. су и имена околних села: Гл'оћане, Д'еч'ане, Краљ'ане, Л'оћане и П'у-скоше¹. А тако и именице у примерима: Аустријанце дол'азив, Н'есмо муамеданце, Нач'алнице не дав да св'ири, Сдл м'де муш'карце, Балé гу крајнице, Ч'им ајакшав дам'дре, Ту дуваре п'аи'адав, Б'или су овде м'логи д'ићане, Тó су најл'авни идш'е, Б'или су м'лога јун'аце л'уде, Призр'енци су најшр'идвци л'уде, Тó зн'ју најс'ар'ије л'уде, Тó би б'ила за м'ене гр'дмове, Кьд гу дав'аше в'елике б'длове, То радив л'ойд'ве, Они су ми к'умове, Б'или му с'ар'и ид'ш'ове, И н'ега су б'ејове изнеле, И м'ие смо биле р'дбове шад, Тв'дји с'инове н'есу за шó, Да св'дш'ове пр'оћну к'дмош'но, Тв'дји з'еш'ове су од'дро, П'уцав ш'д'ш'ове, Се д'ш'нове су б'ож'и, Да ће ши р'д'ове н'икну. Но не треба схватити да се наведене именице употребљавају само у датом облику. Исти примери чују се код истих лица, и то много чешће, с наставком *и*. Али су примери ном. мн. на *е*, и поред тога, од врло великог значаја; јер су у њима сачувани облици из даље прошлости нашега језика. Као такви, они су један од доказа архаичности ђаковачког говора и карактеристика његова дијалекатског типа.

Наставак *е* у свим наведеним примерима није истог порекла. Зна се да су именице м. рода неколиких типова деklinације некада у ном. мн. имале овај завршетак. Такве су биле изворно малобројне именице *й*-основа (типа с'з'инъ), које су, једначећи се с најмногобројнијом категоријом именица м. рода *о*-основа, на ове пренеле цео свој завршетак ном. множине — *ове*. Тај наставак је — за то имамо потврду у већем броју наших старих споменика — био у широкој употреби и у народним говорима средњег века, а у неким дијалектима јужне и источне Србије сачувао се и до данас, — између осталих и у говору ђаковачком. У по-

¹) Истог типа били су и називи села: Бабљане, Буљане, Ливљане, Лужане, Сошане, за које смо у уводу (тач. 7) утврдили да су у средњем веку била у ђаковичком крају.

следњим нашим примерима с уметком *ов* — то је и проф. Белић на означеном месту утврдио — наставак *е* у ном. мн. је искључиво овога порекла. А уметак *ов*, биће најзгодније да овде узгред истакнемо — код једносложних именица је и у Ђаковици, као у осталим говорима овога типа, много продуктивнији него у новијим дијалектима нашега језика. То ће се закључити по примерима: *Неће у друге дѣнове, Ни пршови на руку несу једнаки, С грш'ове млого више, Од крвове су беж'але*. Потребно је указати на то „да се речени суфикс употребљава у главном у тимочко-лужничком дијалекту“ (Белић, Дијалекти, 321), тј. у најархаичнијем говору призренско-тимочке дијалекатске зоне.

107. У облику ном. мн. *л'уде* завршетак *е* је некадашњи наставак именица *ї*-основа — *је*, од којег се (наставка, мислим) *ј* изгубило, вероватно још пре него је дошло до процеса јотовања крајњег сугласника основе, или се можда тај процес и извршио, па се касније јотовани сугласник испред завршеног вокала у облику номинатива под утицајем системе поново изменио. Даље, у већег броја наведених означених примера завршетак ном. множине по пореклу је наставак некадашњих консонантских основа првобитно везан за категорију именица на *-ин*, (који им суфикс у облицима множине отпада од основе) и на *-ар*. Наставак *е*, сем у говорима јужне и источне Србије, налазимо у називима места и у многим другим нашим крајевима с много мање архаичности њихових дијалеката. А сем ових назива, он се чува само у ограниченом броју случајева, и то у најархаичнијим говорима источне Србије, у тимочко-лужничком и заплањском, који су брдовитим пределима били одвојени и од осталих говора свога типа (в. Белић, Дијалекти 325). То што се у ђаковачком чува још већи број примера именица м. рода с наставком ном. мн. јасно говори да је и овај говор дуже времена био одвојен од осталих дијалеката свога типа — истина не природом свога земљишта, већ историским и друштвено-економским чиниоцима. Од именица на *-ин* и *-ар* завршетак *е* као наставак ном. мн. се проширио на именице истог и сличнога значења изведене суфиксом *-ац*: (испор. горе: *Аустријанце, муамеданце, началнице, муш'*

карце), а потом, нешто ређе, и на друге које се с онима првим слажу само обликом, али су друкчијег значења (*динаре, дуваре*), па и на неке које се од ових разликују и обликом и значењем (*крајнице, дићане*).

108. *Акузатив множине*. Само у ретким случајевима с обликом акуз. мн. на *и*, као у примерима: *Ч'џшо идев на идши, Имдли смо рђзговори с писмене л'уде, на кдњи, Кдњи да јаш'емо, Мџне да ми данџсџе сјнови, сџс прџшел'и, о(д) Турци*, — ђаковачки чува особину говора свога типа. Овде је иначе скоро редовно у употреби акуз. мн. на *е*. И зато мислим да примере није ни потребно наводити. А сматрам да није без интереса констатовати да облици ак. мн. на *и* у Ђаковици претстављају остатке стања овога говора које је он имао у етапи свога развитка пре смене аутохтоног месног становништва условљене историско-етничким и друштвено-економским збивањима у овим крајевима од пре 200—300 година. Друго је питање да ли облици на *и* у служби акуз. мн. у говорима јужне и источне Србије претстављају свођење свих падежа множине на један једини облик као резултат до кога су они дошли у губљењу деklinације, или је то генералисање некадашњег наставка оних типова именичке промене у којих је наставак акузатива множине и по пореклу био *и*, односно *џ* (То су биле све именице м. р. сем именица тзв. *јо*-основа) — или је пак то особина која је из македонскога језика унесена у ове наше дијалекте. Понешто говори за сваку од ових претпоставки, а свакој од њих се опет могу чинити приговори. Прва је, без сумње, најмање вероватна, јер је тешко схватити како би се синтаксичким путем могао изгубити један падеж (реч је о акузативу) множине када се у једнини чува. Није много вероватно ни да је дошло до уопштавања ове особине под утицајем македонског језика, пошто ниједан од несумњивих македонизама у говорима јужне и источне Србије није узео одвећ широке размере. Ваља имати на уму да је акузатив множине на *е*, уколико се он јавља у појединим периферним говорима ове дијалекатске области у њих унесен из новијих наших говора са запада или севера. Он је несумњиво тога порекла и у Ђаковици. Дакле, и поред тога што је код име-

ница и у призренско-тимочким говорима у другим случајевима уопштен наставак меких основа — у случају са завршетком ак. мн. именица м. рода ће бити по среди уопштавање наставка *и*, који су првобитно имале све именице м. рода изузев оних чија се основа завршавала на неки палатални сугласник. Облик ак. мн. с наставком *и* код именица ж. рода ја сам у Ђаковици нашао у једном једином случају (*Да пакуйим сливи, Је сливи, Куйив одста сливи*). Овај пример је овамо доспео из македонског језика, свакако преко говора призренске области.

109. *Дашив и локашив једнине*. Именице ж. и м. рода на *а* у дативу једнине доследно чувају стари наставак *е*, (некадашње *ђ*): *Да му ви каж'еше, Диме* (номинатив је *Дима*), *Викам ж'ене, Ја му викам Свире, Сѐ даџ науке, Турав сшоке, Досадили шурске војске, еше Вујице, Млеко сѐм издава болнице, Неси данџа дѐде, Умрле гу мојзе мајке, мајему дѐде*. А напоредо с наставком *и* среће се *е* и у локативу једнине, уколико је, управо, тај падеж овде у употреби: *Кал'ав се по земле, Нема просјачиња по наше државе, по већере*. Говору ђаковачком, а и говорима призренског краја (сравни М. Павловић, *Говор Сретечке Жупе*, 165), ова особина је заједничка с косовско-метохиским говорима. Што се локатива тиче ја мислим да се он као посебна синтаксичка категорија у ђаковачком, призренском и другом понеком говору овога типа очувао баш у додиру с говорима Косова и Метохије.

110. *Вокашив једнине*. Особина је имена ове категорије, изузев двосложних именица типа: *Мара, Јела*, па и оних имена која се свршавају на *-ица*, да, без обзира на њихов природни род, у вокативу једнине имају искључиво завршетак номинатива; као *Вујица, Радаица* тако и: *Дњица, Марица, Аница* и остале.

111. *Генишив множине*. Од именичких облика који су потпуно, или бар скоро потпуно, закржљали овде најпре може бити речи о генитиву множине. Па и овај падеж именица сва три рода, и поред знатне ограничености његове употребе, има три, управо четири завршетка. Свакако се најчешће среће наставак *а*: *од Арна ушџа, дѐсе до дванџ куџа*,

жéнь, Из сéля удáрише, Десе њáрѣ би му дáле, Првáки из ови сéля, из ше(х) сéля, из нáпредвѣдени Црѣдѣ. По својој честој употреби на прво место долази наставак *и*: *од њѣови л'јуди', ш'ес-седьм сáши, осьмнь'с месéци сьм блѣа.* Али су ови наставци, и један и други, од врло мале важности, јер дијалекатска типичност лица од којих су примери с њима бележени није довољно поуздана. То су скоро сваки пут биле особе које су под околностима у најновије време много штошта у своме језику измениле. Генитив множ. с полугласником у наставку свакако је раније унесен у говор ђаковачки. У иначе доста типичних претставника локалног говора ја сам чуо већ једанпут (у тач. 29) навођене примере: *сѣо дѣнарѣ, ѡеш киль, ил'áду грошѣ, сѣо шрѣдес шѣс грошѣ, куѣѣ.* Ипак ни употреби овога наставака, који су, како је горе на означеном месту већ констатовано, донели ранији црногорски дошљаци, не може се придавати одвећ велики значај, јер ни он није постао органском цртом ђаковачког говора.

112. За овај говор је несумњиво најкарактеристичнији облик ген. мн. без икаквог наставака, који се у Ђаковици среће употребљен уз количинске изразе, истина у свега неколико случајева: *чѣтириѣста дѣнарѣ, ѡдѣсе гóдин, некалѣко ѡуш, Пѣ(ш) дѣнар му дáје, две ил'áде дѣнарѣ.* И поред све ограничености употребе овога облика на специјалне случајеве, ми му придајемо више важности зато што сматрамо да је у њему сачувано стање из даље прошлости нашега језика. Познато је да се на искључиво такав некадашњи облик у дијалектима српскохрватским већ од XIV в. почиње додавати наставак *а*, да се без икаквог наставака до данас сачува само у старијим говорима на западу, а гдегде, свега у неколика случаја — од именица, *година, сѣошѣна* и *душа* — и у призренско-тимочким говорима (Белић, Дијалекти, стр. 329), у којима је свакако петрифициран. Он је, разуме се, и у Ђаковици таквог карактера.

113. *Облик даш.* — *инсѣр. мн.* на *-има, -ама* очувао се у Ђаковици наслањењем на косовско-метохиске и црногорске говоре; у служби датива он је генералисан, и данас је овде у широкој употреби као једини наставак за тај падеж. На инструментал. уопште, па и на инстр. множине у Ђаковици

се одвећ ретко наилази, али је он, уколико се употребљава, познат такође искључиво с овим наставком. Међутим лок. множине, никада нема наставак *-има*, *-ама* већ се у служби локатива употребљава облик ген. множине: *Па ма́ло ра́димо њо селъ и њо ва́рошу, Цри дрвѣ, њо ку́къ.*

114. *Именице ж. рода на консонанш*, у односу на новије говоре нашега језика, овде су доста малобројне. У призренско-тимочким говорима „старе именице на њ женскога рода мењају свој род, постају именицама м. рода“ (Белић, Дијалекти, стр. 305). Ово својство је заједничко и ђаковачком говору. Доста ретко се чује: *То ље би́ла у једна ноћ, ле́па сшвар, ле́па реч', Има добра пѣћ, Са́ка сшарос је руж'на.* А много је обичније: *јен ма́ли ва́рош', шѣј но́ћ, у дру́ги ва́рош', Иш'ле би нѣком, Нѣком је би́ла венѣање, Не́ма нѣгде у ва́рошу, умреа од гла́да, У Пе́ћу ље рѣден, Не́ма нѣш'ша кѣрисѣа, Но́ћ је би́ја дѣв'чѣк, Вла́с је би́ја њош'шѣн, Имѣја сѣм л'убав зѣлики, Бу́гарски влас је би́ја најѣре, Гувѣле су овај ва́рош, Давав зѣба кѣњима, Нѣгѣв се зајѣвес мѣра да слѣша, од дру́гога ва́рош'а, Пе́ћ је имѣја зѣби крѣва, Од крѣве су бежа́ле, За ма́ли сшвар се л'уши, Слаб му ље ѡ́меш, Гѣднога су ѡ́меша, Гла́д је шѣжѣк бѣдес, Ле́п је шо сшвар и сл.* Већина од ових именица, као: *варош, влас, глад, крв, зајѣвес, корис* употребљавају се искључиво у мушком роду. Овога типа промене у даљој прошлости било је и именица м. и именица ж. рода, и због тога неколико именица које су се обликом везале за по један од тих родова чак и у књижевном нашем језику могу бити и оног другог рода (случај са *звер, ниш, глад*). Проф. Белић каже да је до промене рода ових именица долазило „зато што имају сугласник на крају, што им је номинатив једнак с акузативом и што означају мртве ствари“ (ор. cit.). Пошто и у дијалектима с потпуно развијеним системом деklinације због једнакости само два облика може доћи до промене граматичког рода, утолико ће пре овај појав бити могућ у говорима где се чува мали број падежа у којима су облици м. и ж. рода различни; ном. и акуз. једнине имена ствари м. рода немају никаквог наставка, као што га немају ни именице женског рода на консонант, а једини од облика шире употребе с

различним наставцима у ова два случаја у говору ђаковачком јесте датив.

115. Број именица ж. рода на консонант знатно се умањује у говору ђаковачком и тиме што он скоро не познаје збирних именица на *-ад*. Чак и именица *чељад*, која је честа у говорима јужноморавским, овде се доста ретко среће, те с правом претпостављамо да је у говор ђаковачки скоро унесена; од ње је с апсолутно истим значењем много обичнија именица *фамилија*, (*Кдџке њмаш фамилије* = колико имаш чланова породице, чељади; *Имам девеш фамилије* = Имам девет чланова породице; *Има ти у кућу шридес фамилије* = Има их у кући 30 чељади). За означавање множине именица на *e -еша*, нарочито оних што означавају малу и младу живинчад, употребљавају се искључиво суплетивне именице у облику м. рода; за *џрасе* — *џрасџки*, за *џиле* — *џилиџки*, за *џушче* — *џушџки*, за *џуме* — *џумџки*, за *џуре* — *џуриџки*.

Личне заменице

116 У свим дијалектима јужнословенских језика са упрошћеном деклинацијом падежни облици личних заменица, услед специјалног односа између њихових основа у појединим падежима, много потпуније се чувају него падежни облици осталих речи деклинације¹. У Ђаковици можда и боље него у ма ком другом говору овога типа. А ти су облици, не само у говорима призренско-тимочким већ и у нешто млађим црногорским и метохиско-ресавским, у неколико случајева друкчији од облика књижевног језика и најновијих дијалеката наших. Ђаковачки се и овде, разумљиво је, углавном слаже са онима првим.

117. *Дашив и локашив једнине*. Само у ређим случајевима који су производ нових прилика личне заменице 1, 2 и сваког лица у дат. и лок. једнине, као и у књижевном језику, имају завршетак *и*, а обично се употребљавају с наставком *е*: *мџне, шџбе, сџбе*. Најлогичније би било претпоставити да је тај наставак овде, као и у другим суседним говорима,

¹) О овоме види и код А. Белића, Дијалекти источне и јужне Србије, стр. 398.

данашња вредност некадашњег наставка *ѣ* (испор.: *мѣѣ*, *шебѣ*, *себѣ*). Али како у говорима црногорским, рецимо, исти наставак ниоткуда не може бити ове природе, већ му објашњење пре треба тражити у синтаксичким односима, није искључено да он и у Ђаковици може бити овога порекла.

118. *Номинатив множине*. Поред редовних облика *ми* и *ви*, за прво лице нешто чешће, а за друго доста ретко — у Ђаковици срећемо облике *мѣ* и *вѣ*: *Мѣ не*, *Мѣ със ше ѿдре*, *Ш'шо мѣ завѣмо*, и *Мѣ смо биле рѣбове*, *Издѣкле стѣ вѣе?* Ови облици иду у оних неколико језичких црта које су, преко шарских превоја и призренског краја¹, довде доспеле из македонског језика.

119. *Датив и акузатив множине заменица 1 и 2 лица*. У говорима који су с ђаковачким истога типа и у свима² оним што су на ђаковачки, било којим путем и у ма којој мери, утицали, енклитични облици за датив јесу *ни* и *ви* (некадашњи краћи облици акузатива *ны* и *вы*), а за акузатив *не* и *ве*, који су највероватније добивени по угледу на облике акузатива једнине *ме* и *ше* и на облике акузатива множ. именица м. и ж. рода. Ни у Ђаковици ти облици немају откуда бити друкчији. Ја сам истина чуо и примера типа: *Да вам приѣам* и *Нѣсу нас видѣли*, али су они школско-административног порекла, а уопштени су енклитични облици личних заменица као у примерима: *Прво ће ни даваше*, *Ако ни Бѣи да здравље*, *Да ни ѿ једн лимон*, *Куѣа ви ошѣде*, *Они су не звѣле*, *Зар ве нѣсу звѣле*, *Чѣкале смо ве*.

120. *Заменица за 3^{-ће} лице* оба броја има овде неколико дијалекатских облика, које је, иако свакад нису добивени фонетским путем, могуће објаснити једино полазећи од фонетских појава, те је о скоро свима њима било речи у одељку о гласовима. Ту је на првом месту енклитички облик акуз. једнине за ж. род *зу*, који је — видели смо у тач. 43

¹) М. Павловић у Сретечкој Жупи (ор. cit. 172 и 173) налази отприлике исте размере употребе заменице *миѣ* и *виѣ*.

²) Испор. А. Белић, Дијалекти, стр. 402—405, А. М. Сељинчевъ, Очерки, 201, М. Павловић, Говор Сретечке Жупе, 172 и 173. и М. Стевановић, Источноцрногорски дијалекат, стр. 72 и 73.

— како је утврдио проф. Белић, добивен заменом гласа *j* сугласником *z*, до које је (замене) дошло нефонетским путем. У особа с најтипичнијим локалним говором скоро редовно се каже: *Јесте ли гу виделе, Къд гу давџи (дохвати), Болџи гу крајнице, Удари гу зџи да балев, Балџи гу, Да не гу видиш', Ене гу виџи, Съ сџм гу праља, Једџн дџн сџм гу хасшила, Да гу шџраш, Паџа гу пџи, Би гу даџи.* Доста ретко среће се и *ју*, односно само у (сравни у тач. 46) — *Паздрџи ју, Мџџе да џу види, Маџка џу џове, Кџ џу пиџа*, али — никада је.

121. Није мање обичан исти овај облик у служби датива. У Ђаковици управо датив ж. р. јединине врло ретко гласи *јој* — *Ишаља ќе јој прџне*, а генералисан је облик *ју*, односно *гу*: *Пољ'ко да ју дџне, да ју се прџне, Заџали ју куџу, Дџе гу се рџболи, Двџста дџнара гу кирџа, Секрџа гу сџара мџда, Скуџа гу џе кирџа, Да би гу даџа, Данџа гу џџзе, Алџл гу вџра, Пџри гу, Дај гу, Рџци гу, Кџџи гу шџџе сџсџре.* Свакако мислећи на овај појав у говорима призренско-тимочким проф. Белић закључује да је „употреба акузатива за датив веома стара у неким случајевима, на пр. *ни* и *ви* у множини, па је отуда пренесена и на неке друге облике у једнини, на пр. *ју* и сл.“ (Дијалекти, стр. 399). Несумњиво је врло интересантно питање како је дошло до ове употребе. Намеће се претпоставка да се можда овде не ради о промени облика датива добивеној у резултату гласовних процеса. Крајњи сугласник *j* заменичког облика *јој* подложен је губљењу. Тај глас се у овоме положају у Ђаковици, па и још понегде у дијалектима нашим, између осталих у призренско-тимочким говорима уопште, често врло слабо чује, а још чешће га и сасвим нестаје. Сем тога, у говору ђаковачком су вокали у неакцентованим слоговима, како смо напред утврдили, склони промени артикулације. И теориски је могуће да је вокал *о* у једном енклитичном облику заменице, дакле, у слогу иза акцента, добивао затворенији карактер. Очеvidно се једино овим путем може објаснити ђаковачки облик односно-упитне заменице *куи* (= *који а ко*), као у примерима: *Куи каџе? Куи се наџаја, Куи не кџџа, бџ(г) га убџа.* (Ако је реченички нагласак на овој

заменници, те тим и акценат на првome слогу њеном, о у њој остаје неизмењено: *А кди не ши да?*)

Ипак је, по моме мишљењу, вероватније да је употреба заменичког облика акузатива *ју* и у служби датива, као и искључива оваква служба некадашњих енклитичких облика акузатива *ни* и *ви* (испор. напред у тач. 119) — синтаксичког карактера. Познато је да уз извесне глаголе у нашем језику, као што су *Помоћи, савешоваши* и сл., објекат стоји и у акузативу и у дативу. Тако се у говорима са особиним о којој је реч употребљавало напореда *Помоћи јој* и *Помоћи ју*. И сад је разумљиво што се *ју*, рецимо, почело осећати као као облик датива, дакако најпре уз овакве глаголе, па је после тај облик могао бити и генералисан у служби овога падежа.

122. Кад је већ једанпут у дативу добивено *ју*, а то је, по наведеном мишљењу проф. Белића, било доста рано, поред њега и место њега се јавио облик *ју*. А затим се овај последњи облик проширио и на датив мушкога рода, те се говори: *Такó ју* (м. му) *и́де*, *Снџа ју* (тј. му) *би́ла жи́ва*. Али је ипак чешће: *Ђерке му донесџв*, *Оке да му се освџши*, *Кажџи му*, *Ја му несџм крив*. Онај први облик гдекад чак и у дативу множине. — *Дај ју* (и.м) *да пашју*. И рекло би се као да се у Ђаковици нема свакад довољно осећања за правилну употребу датива множине. Поред облика као у наведеном примеру овда-онда се чује *и*: *Ђурци су и*(м) *наси́ле*, *Држџва и*(и.м) *да́ла по ма́ло*, — или са развијеним *ј* на почетку — *Саки ји завидјује* (испор. тач. 43). Међутим уопштен је, и од свих ових је у најширој употреби за дат. мн. облик акузатива *и*: *Кáмен ии у вусџа*, *Ево ии децу*, *Мóра да ии да*, *Такá ии вџра*, *Те ја ии ашвџри*, *Дóђе ии ми́ло*, *Гавџри ии*, *Не ваџи ии ни пуш'ка*, *Не ии дава*. Ова употреба облика акузатива за датив је свакако исте природе као и у другим случајевима, а за саме облике *ју* и *и* дато је објашњење код проф. Белића у његовим Дијалектима (стр. 412), и нема потребе то објашњење овде понављати.

123. И облик *ген.-акуз. множ.* само је понекад *и*: *Има и*(х) *од Аравџа ма́ла*, *Ја несџм и*(х) *досџи́а*, *Тџли и*(х) *пашџрџив*; или са прелазним несложним звуком односно са

нормалним сугласником *j*, испред тога *и* — *Паздрѣви њи*, *Осѣѣви њи*, *Тѣли да њи њошурч'ив*; а свакако најчешће тај облик гласи *и*: *Да њи њуш'шим*, *По њовору њи мѣш да разлѣћим'*, *Мѣло њи клѣле*, *Па њи заклѣле*, *Ево њи далѣзу*, *Те њи намѣсѣи*, *Прећекамо њи*, *Нѣсѣм њи вѣдеа*, *Нѣмамо њи на ѡрѣшек*, *Да њи ћекамо*, *Сѣшѣа њи се* итд.

Удвајање личних заменица

124. Потребно је нагласити да је однос акценатских и енклитичних заменичких облика нешто друкчији него у дијалектима који су у основици књижевног српскохрватског језика. Овде, и у дијалектима на овој страни уопште, енклитични заменички облици употребљавају се на штету акценатских облика. Тако се енклитичне заменице поред глагоских облика употребљавају и испред њих, и на почетку реченице (испор. ниже ред речи, тач. 179). Једино уз предлоге стоје искључиво акценатски облици, а тако исто и кад је реченични нагласак на заменици. Само сад не они сами, већ поред њих у истој реченици и краћи облици. Кад год је, дакле, потребно нагласити заменицу, кад год се осети потреба да се истакне на кога се односи оно што се у дотичној реченици износи, облици личних заменица се удвајају — односно поред енклитичног облика личне заменице употребљава се и акценатски или, кад заменица сама у довољној мери не може унети потребну одређеност — место дужег облика заменичког, поред енклитичног, употребљава се одговарајући облик именице: *Он ме мѣне шурж'и*, *Ја ћу му њѣму ѡказаѡ*, *Незидно му ље њѣму*, *Узе ме мѣне*, *Колико да ми од мѣне не шраж'и*, *Мѣне ми ље бѣја учѣшел'*, *Мѣне ме милѣје*, *Тебе ће свѣ да ѡи каж'ев*, *Мѣне су ми ѡревалѣле*, *Мѣне ми ѡроћѡи'е ѡдине*, *А њѣга министрѡ га ућинѣла*, *Одма мѣне да ме заѡѡи*, *Авѡј ми ље мѣне брѡш*, *Дѡј му њѣму*, *Дѡде ми мѣне рабѡшу*, *Мѣне ми ље мѣла*, *Мѣне ме балѣло*, *Мѣне ме вадѣли Турце*, *А мѣне гразнѣца ме фѡћа*, *Па би ми каза мѣне*, *А Дѣмјѡну му дѡде бѡк*, *Да му каж'ем Дѣме*, *Фѡла гу држѡве*, *Му вѣкам мајѣму сѡрицу*, *Му збѡри јѣдноме Турћѡну*.

Особина удвајања личних заменица заједничка је свим и словенским и несловенским језицима на југоистоку Бал-

канског Полуострва. И отуда је јасно што је она у општој употреби и у свим дијалектима јужнословенских језика на овој страни. Од дијалеката нашег језика генералисана је у призренско-тимочком, а налазимо је и даље на западу и северозападу, у метохиско-ресавском и неким црногорским говорима (Види у Годишњаку VI Задужбине Саре и Васе Стојановића, 66 и Јужнослов. филологу XIII, 117), па је сасвим разумљиво што су удвојени облици личних заменица у говору ђаковачком у најширој употреби.

Међу осталим облицима заменица у Ђаковици не налазимо таквих на којима би се било вредно овде задржавати.

Придеви и придевске заменице

125. Придеви, као и придевске заменице, атрибутски употребљени имају своје познате завршетке. У ђаковачком говору смо ретко запазили по који случај ном. множине м. рода с наставком *e*, место *и*, као у примерима: *То зндју најстарије луде, Къд гу даватје вѣлике бѣлове, Такѣ са дне дивли, Све дѣнове су бѣж'и*, — како пада у очи, обично уз именице које имају такав наставак у овом облику. Па и тамо је за придеве обичнији наставак *и*; испор. примере: *најдивл'и Турце, најг'лавни ђдстѣ, стѣри ђдѣове, швѣји сѣнове, швѣји зѣтѣове*. И у предикату придеви у овом облику понекад имају наставак *e*, гдекад и уз субјекте са завршетком *и*, али о њима овде нећемо говорити, већ ћемо их навести ниже у глави о облицима глаголских придева (тач. 155 и 156).

Мешање придевских форми одређеног и неодређеног вида

126 Мешање придевских форми одређеног и неодређеног вида је појав који је у неједнакој мери познат скоро свим нашим дијалектима. Али се ипак у извесним језичким функцијама употребљава само један или само други од ова два облика. А уколико је и у тим функцијама у неком говору друкчије, то се данас може сматрати дијалекатском особином његовом. У ђаковачком, као једном од говора јужне и источне Србије, у којима је особина разликовања одређене и неодређене форме „сведена на минимум“ (Белић,

Дијалекти, 427), потребно је нагласити формално свођење облика одређеног на облик неодређеног придевског вида у случајевима где придеви чине саставни део назива неког појма, као у примерима: *Ново Село Доње и Ново Село Горње, Свја Река, Црна Гора, Добра Вода, Велика Ова, доња касарна, наша стара вера, једина српска кућа, прва година, од шурско време, Биле су му удове стари, То су ни стари, оставили*, у којима de facto немамо облике неодређеног већ одређеног вида. У њима су се само дужине завршног вокала, и тамо, дакле, где оне имају морфолошку функцију, редовно скраћивале, те је у резултату такве промене квантитета добивен облик неодређеног вида. (Нарочито истичемо скраћивање дужина у случајевима с придевима који немају краћих придевских облика као што су: *од шурско време, једина српска кућа, прва година* и сл.). Ово је несумњиво могло утицати на губљење и онако слабог осећања за разлику у значењу двеју придевских форми на штету облика одређеног вида, те у Баковици срећемо и праве форме неодређеног вида тамо где се у већини других дијалеката употребљава искључиво одређени вид: *Њан неки стар доша, Једн средн ми е у Винковце, у Пешак велик, Имамо велик нарош, У последн час се спасија*. Али се, у зависним падежима, управо у дативу и акузативу, употребљавају искључиво облици са завршецима придевске промене. Рећи ће се *средњему и средњега* (а не никако *средњу и средња*).

Поредба придева прилога и других речи

127. Поредба је језички појав који почива на чињеници што се једна, ма каква особина код различних њених носилаца јавља у различним степенима. И сасвим су разумљива језичка средства којима се та разлика означава у случајевима када се више носилаца неке особине пореде. За казивање тих поредбених степена у дијалектима јужнословенских језика су у употреби двојаке језичке форме — синтетичка (обличка) и описна. Прва се добива додавањем појединих наставака на основу речи које значе носиоце дотичне особине, а друга е састављена од више речи. У једним језицима, односно у једним дијалектима неког језика у употреби је један од ова два

начина означавања поредбених степена, а у другима — други; или се код речи једне категорије поредба казује на један, а код речи друге категорије на други начин. Тако су у већини наших дијалеката поредбени облици придева (и прилога) синтетички, док се поређење својства које се евентуално означава именицама или глаголима у њима казује на сасвим други начин. Али у неким говорима нашега језика и у једном и у другом случају овде имамо друкчије стање. То су говори југоисточне и јужне Србије — међу њима и говор ђаковачки. Порекло и природу компарације у овим говорима објаснио је проф. Белић у својој великој студији о њима (Дијалекти, стр. 438 и 439), зато ћу ја у вези са материјалом ђиковачког говора само нешто од тога овде изнети.

128. Данашњи начин казивања поредбе придева и осталих речи, уколико и оне за ово својство знају, у говору ђаковачком је добивено у резултату збира и мешавине различитих стања трију узастопних етапа његова развитка. Прва од њих претставља најстарије стање, у коме су и ови наши дијалекти, као и сви остали, имали синтетичке придевске облике за поредбу. Други слој чине примери у којима је компаратив образован додавањем речце *по* испред облика позитива: *Нико неће бија пошужьн, Пдсуа је нда, Пишдја сьм пошаре луде, Чича Киша е пошар од мене, ја пошар, Повисок је он, Полавно е шо швдје, По је лжк, Било е још појакко, По е шьнко, У Аравьц је била још пошешко, Блдо ко умре пордно, Нш'е су ма'ло поскрбмне, По му е ддле дйћан, Подббро е сы, По е д'лжко, Ншде није појев-шино, Подбчно сьм ддш'ла.*

Суперлатив се образовао таквим истим додавањем речце *нај*, али не облику компаратива, као у већини дијалеката нашега језика, већ опет облику позитива: *Взда најодлична, Овде су најдйвли, Најмудри од сакога, Највелика својша, Нш'а е најшара кућа, То су најлавни пдше, Највелик он беш'е, Најмудър ми е од сву дцу., Најшшо говоре, С'е је ш'мо најскуйо* итд. Ма да је ова црта, добивена на овом или неком суседном терену, узела доста широке размере у свима говорима призренско-тимочким, па и у ђаковачком, — старији, синтетички облици нису потпуно изгубљени (Белић,

ор. cit., 438 и 439). Специјално у Ђаковици, а можда и у још којем од говора овога типа, они су се појачавали примерима истих таквих облика што су их у трећој, мало пре споменутој етапи развитка ђаковачког говора собом доносили дошљаци из других дијалеката који и не знају за друкчије облике, не бар у правом компаративном значењу. Па иако су неупоредиво чешће форме компаратива као у горе наведеним примерима, нису необични ни облици поредбених степена: *Старџи су, Пбшшуж старџега, крујнџи, мџџи, Има ли шшо гбре од ово, мање, Авџ ље нџмџаџа, нџболи* и сл.

Речца *во* која је, сасвим природно, срасла с основним придевским обликом (по неки пут их само раставља глаголска спона) по пореклу је прилог. У другим дијалектима она не казује тачно утврђено својство, већ управо значи исто што и прилог *прилично* (испор. у Источноцрног. дијал. Јужносл. филолог XIII стр. 81). У говору ђаковачком *во* у значење придева с којим се сложило у једну реч, или уз који стоји, уноси исту ону модификацију значења коју и прилози *више* или *боље* кад би се уз исти придев употребили. Његово је, дакле, значење еквивалентно значењима два наведена прилога и уз придеве и уз прилоге, као и кад се употребљава уз именице и глаголе: *Нема побогашаша од њџа, Пб ље сирамџ, Во шрџвца га нема, Пб ље слабџа, Смо бџле во на мџке, Пб да вџрујеш, Пб су не валџли него Тџрце, Пб се секирав, Пб се мџчџа*. Пада у очи да је поредбена речца обично каквом неакцентованом речју одвојена од именице, односно глагола на који се односи. Међутим нисам запазио да се и *нај* тако одваја; забележио сам само *нај-шрџвци лџде, у најблизџну*, али се може рећи да не би било против природе локалног говора ни: *Нај смо се мџћиле* и *Нај је на мџку бџа*.

В. Г Л А Г О Л И

Промена глаголских основа

130. Док имена у погледу начина творбе појединих група речи не претстављају скоро никакав интерес — једино је вредно осврнути се на именице ивевдене наставком *-иња*, које не означавају само неки апстрактни појам као: *босашћиња*, *голашћиња*, *лепашћиња* и *лошашћиња* већ имају још и колективно значење: *Ми младшћиња певамо* (Ми младеж певамо), *Младшћиња играв*, *а старшћиња седев*, *Нема просјачшћиња по наше државев*, — облици глаголски у овоме говору интересантни су, не само по неколиким наставцима којима се неки од њих граде већ и по променама насталим у појединим њиховим основама. Те промене и овде, као у дијалектима призренско-тимочким уопште, углавномев „своде се на узајамни утицај основа између себе (презенских и инфинитивних)... на утицај специјалних основа — ако се тако може рећи — извесних времена на на презенску и инфинитивну основу, на генералисање ширења употребе једнога начина образовања извесних основа за извесну службу и стварање, на тај начин, продуктивних нових категорија“ (Белић, Дијалекти, тач. 291). Само је у Ђаковици данас све то ужих размера него у осталим говорима овога дијалекатског типа.

131. У одељку фонетике говорили смо о неколико појава који нису гласовног већ морфолошког карактера. Ми смо их ипак тамо навели из разлога што они нису ништа друго до замене једних гласова другима, али замене које се, напред смо већ констатовали, нису вршиле фонетским путем већ под утицајем системе. С друге стране, свака таква промена, ма да везана за поједан глас, мења и целу основу у којој је извршена, те се зато и овде на њих потребно

освртнути. Тога порекла је замена *r* (*p*-вокалног) слогом *ре* у облицима радног глаголског придева глагола *умреши* (тач. 34) и вокал *e* у основи инфинитивних облика глагола *учиши* (тач. 41). Али како је на означеним местима у овоме раду дато објашњење природе ових промена, ми немамо потребе да их овде понављамо, већ ћемо — с напоменом да је и неумекшавање основног сугласника у трпном придеву глагола на *и* (испор. тач. 55) објашњено на сличан начин — прећи на изношење других промена овога карактера о којима досад није било речи.

132. У презенту и императиву глагола *биши* основни вокал замењен је вокалом из корена инфинитивне основе, те се говори искључиво: *биднем*, *бинеш'*, *бине*, *бинемо*, *бинеше*, *бину*, *бини*, *нека бине*, *бинимо*, *нека бину*. А друкчије зацело овде не би ни могло бити, јер се у свима признренско-тимочким говорима, на једној, и у црногорским (види Белић, Дијалекти 479 и Стевановић, Источноцрногорски дијалекат, стр. 88), на другој страни, вокал у корену тих облика заменио на показани начин.

133. Код глагола с основом на сугласнике *г*, *к* и *х*, који по познатом прастаром закону умекшавања у презенту испред *e* имају измењене те гласове у *ж*, *ч* и *ш*, из облика где је ова промена некада извршена гласовним путем, тако измењени ови гласови унесени су и у облике у којима фонетски никада нису могли бити мењани; према: *шучем*, *шучеш* итд., — добивено је и: *шучу*, *вучу*, *сечу*, *можу*, *сшрижу*, *вршу* — наравно уколико ови наставци у том облику нису друкчији (испор. ниже у тац. 143).

134. Глагол *узеш*, сви с њима сложени и остали глаголи с некадашњим основним *иати*, у облицима презента и императива место *ме* и *ми* „према сличним глаголима који у инфинитивној основи имају *e*“ (Белић, Дијалекти 480) а у садашњем времену *не*, добили су *не* и *ни*; као што облицима: *поче-смо*, *поче-ше*, *поче-ла* одговара *почнем*: *почни*, тако је према *узе-смо*, *узе-ше*, *узе-ла* добивено: *узнем* — *узни*, *одузнем* — *одузни*, *предузнем* — *предузни*.

135. Обликом презента глагол *шкаши* — од основа на *e* (презенске): *a* (инфинитивне) и овде је прешао гла-

кљу не мљжем. Уосталом и у оним говорима овога типа где се вокал у сачувао као завршетак 1 л. јединине многих других глагола, у ова два случаја место њега се среће глас *м* (испор. Белић, ор. cit. 511). И опет као други призренско-тимочки говори — и ђаковачки је и у 2 л. јединине сачувао старе „крње“ облике (*х*)оћ (налазимо га у сажетом облику с упитним *ли* — *оли*; срав. с појавом датим у тач. 84) и *мош* (једино тако се употребљава не само овде, и не само у говорима ове дијалекатске зоне већ и у многим другим нарочито архаичнијим говорима), који, како је проф. Белић констатовао, „претстављају старе оптативе“ (Дијалекти, 511).

Колико су гласовне и морфолошке појаве међу собом тесно везане и једне с другима испреплетане ми смо, држим, јасно показали приказујући гласовне процесе који су се у 3 л. мн. презента вршили док је место *ју* добивен завршетак *в*. Напред је (у тач. 47—49) изложено како је прво код глагола с изворним завршетком *-ају* у томе облику, после губљења сугласника *ј*, завршно *у* фонетски, у положају иза *а*, преко несложног двоусненог *љ* постало лабиоденталним сонантом *в*. Оно што нас и после тога, специјално у овоме одељку, може интересовати — то је чињеница да је у резултату глас *в* на завршетку облика 3 л. мн. постао његовом морфолошком ознаком. То је у Ђаковици најчешћи завршетак овога облика код глагола с вокалом *а* у основи презента: *С(в)љ бљле шљрав шо белљло, Пећанке гу цознавав, Не давав да свљри, ше љљвав, Туђе ж'љне љмав, Сљ'г су изућиле ше мљлога љрав, Буљри се дљзав, Мљгле са да дав, Они знав, Сака Призрљнка (са смислом — све Призренке) гу знав, Гледав се, Кљ(љ) су ги бљне, мљлога се секирав, Они кљвав, Уђљу да сљавав, да рљвав, Немав вљш'е да дођну, Кљд љљвав на враша, Дознале ш'шо ће да ги инљернљрав, Немав ш'ша да је, Па се љреврљвав л'љди, ушљвав, Кљ ћиљвав нљвине, слљшав' Приљвав л'љди на сакљк, Вљш'е они љмав него мљ, Венљав се у цркву, ља приљвав љљсле, Ч'им аљкшав дамљре, Жљшо шљрав, Сљавав шљмо, Да ољл'љккав, Пуљав љљшке, рљвав, Турав сљљке, Ни искљрав ни избљјев, узљмав* итд.

Кад се после овога истакне да је у говору ђаковачком, као и у јужноморавском, „према глаголским облицима са

садашњим временом на *ам: аш: а: амо: аше: ају* почело се образовати, према *ем: еш: е: емо: еше -еју...* и према *им: иш: и* etc *-ију*" (Белић, Дијалекти, 514), и да је у тим говорима, пошто је поново дошло до губљења *ј* између завршног вокала и вокала у основи, место крајњег у добивено *в*, без обзира на то којим гласом се завршава основа дотичног глагола — онда ће бити јасно зашто је и у других глаголских категорија облик презента у 3 л. мн. најобичнији са завршетком *в*. После глагола на *-ам* (у 1 л. једн.) овакав завршетак несумњиво најчешће имају они у којих се основа презента завршава вокалом *и*: *вадив, видив, ви́рив, дола́зив, за́бдив, запа́лив, ја́вив, ку́вив, издр́жив, исква́рив, иско́ћив, но́сив, оздра́вив, пре́лазив, пре́шурив, прифа́шив, па́људив, па́рдив, па́шурћив, озно́жив, ра́див, разбо́лив, су́шив, ч'и́нив, шра́жив, ша́лив* се. А обични су с истим завршетком и: *просна́в, иде́в, Нде́ му, шрне́в, С(в)е́ ће да ши́ ка́жев, да избј́јев, да дане́сев, да до́ђев, да ди́ннев, Оће́ да у́ђев Срби, Тебе́ ће све́ да ши́ ка́жев, Сас ње́га пла́ћев, да асша́нев, До́ђев на́ма гост́и, Сва́шове иде́в, Па да узне́в ку́мове, Же́не пла́шев и ша́кајев, Оће́в да шра́жу, Сша́нев дево́јке да се́јев бра́шно.*

142. Ређи случајеви у којих се пред завршним *в* место основног чује онај вокал којим се иначе завршава облик 3 л. множине као у примерима: *Мд́же гдс́и да се́дев, Удари́ гу зу́би да балéв, Поћéу да ула́зев, Да сва́шове прб́ђув кдмо́шно, С(в)и́ да се ди́гнув*, настали су несумњиво контаминацијом под утицајем системе.

143. Рекли смо да је облик 3 л. множине на *в* њаковачком заједнички са говорима призренско-јужноморавским, а још ваља нагласити да он у нашем говору има већу распрострањеност, јер је процес прелаза у *у* *в* овде скоро у потпуности завршен, док је у јужноморавском он још и сада у току, одређеније речено — тамо се овај прелаз задржао на средини; број примера 3. л. множине презента с несложним билабијалним *д* на крају у говорима јужноморавским је неупоредиво већи (испор. Белић, Дијалекти, стр. 157—160) него број оних у којих је артикулација завршног гласа стабилисана с физиолошко-фонетском вредношћу су-

гласника *в*. У Ђаковици, међутим, једва да се наиђе на по-који такав пример: *Они мљдга сјавац, да сјавац, Бацај на жар па јеј, Нишша не знац, Мљдга викац, Каж'ец*. Па ипак, и тај мали број (већ смо у тачки 49-ој рекли) указује нам на пут којим је текао процес прелаза крајњег у у *в*, као што се — и то смо напред на означеном месту утврдили — очувао по извештан број примера из свих фаза кроз које је овај процес пролазио. Сви ти примери су, ма да су према броју у односу на оне с гласом *в* на завршетку од нешто мањег значаја, на овоме месту ипак вредни истицања. У говору Ђаковаца ја сам у 3 л. мн. запазио облике на *-ају, ују, еју* и *ију* и забележио сам: *предију, имају, срдију, ушејају, подвал'ју, писују, кју, дхеју, нехеју, зовеју, одхеју, скршеју, узнеју, идеју, седеју, сиражеју, радеју* (ова три последња су постала додавањем завршетка *ју* на цели облик 3 л. мн.), *живију, обесију, носују, оборију, радију, зардију, сдвју, шражију, уч'ју, и* свакако ређе с поново несталим гласом *ј* између крајњег у и претходног вокала: *носу, ишеу, дхеу, нехеу, ијеу, радиу*. У сваком од ових последњих случајева — то нарочито наглашавам — акценат је даље према почетку речи, а не на слогу непосредно пред ишчезлим *ј*.

144. Код глагола са сугласником у инфинитивној и вокалом *е* у основи презента наставак у је обичан: *бину, покеу да краду, ују, доју* (управо *доју*), *илешв, боду, зову, врш'у, спр'жу, носеч'у, унесу*; а не може се рећи да је он ту само донесен од некадашњих досељеника, предака данашњих Ђаковаца. И поред тога што су други наставци генералисани и добили значајну распрострањеност, ни ови стари правилни облици нису се, држим, ту никада сасвим били изгубили. Тај се наставак у многим говорима овога дијалекатског типа, па дакако и у Ђаковици, проширио на глаголе с вокалом *и* у основи презента, и он је код ових глагола после завршетка *-ив* у говору ђаковачком свакако најчешћи од свих других завршетака за дотични облик. Овде су сасвим обични облици као у примерима: *Баљу га нде, Да се ж'ену, Да му зајдљу кућу, Да се амрсу, ираву, раду, седу, се скју, шрлу, шраж'у, улазу*. Уколико сам у у овоме говору запазио по који облик се завршетком *е*, то

је свакад било у особа које су примиле више особина из језика школованих људи и од људи са стране.

145. И поред тога што сам га чуо у само једном случају, сматрам да је, најзад, потребно забележити и облик 3 л. мн. са сугласником *ш* на крају — *Не изддваш ниш'ша* (= Не издавају, тј. Не издају ништа), који је заједно са рефлексом некадашњег *ж* испред крајњег сугласника у Ђаковицу доспео свакако из говора македонских.

Императив

146. Чувања облика множине са *e* (од старог *ѣ*) у основи императива говор ђаковачки, за разлику од других говора свога типа, не познаје; ја бар нисам наишао ни на један такав случај. Међутим, и овде се, као у више говора старијих дијалекатских типова, чувају облици императива некадашњих атематских глагола — *јећ* и *вић*, који су у књижевним споменицима наших западних крајева до краја XVII века врло чести (Ђ. Даничић, Историја облика, 335 и 336). Али ти облици у Ђаковици, као и у говорима црногорским (испор. Јужнословенски филолог XIII, стр. 89 и 90) према редовном облику императива добивају наставак *и*: *Јећи још*, *Јећи кољко мдш*. *Вићи гу*, *Вићи ши њу!* Управо ја држим да су ове старе облике с накалемљеним новим наставком донели некадашњи црногорски дошљаци и сачували их у своме језику до данашњег дана, док би случајеви тога облика без настака *и* могли бити изворно локална особина — у покојем таквом примеру, можда, и поново окрњен такав контаминирани облик императива. У прилог ове претпоставке говори чињеница што се у Ђаковици, као у говорима призренско-тимочким уопште, а и у многим другим нашим дијалектима императив појединих глагола употребљава окрњен, без настака *и*: *Дрш шб*, *Дршше гу*, *Ашдв шо*, *Ашдвше ни мдло*, *Изнс у авлију*, *Дансше ни ш'шо*, *Ндс ово одма*, *Ддђ авдмо*, *Закдл'ше гу одма*.

Глаголи који у императиву књижевнога језика имају наставак *ј* и овде га доследно чувају. Облици са ишчезлим овим гласом иза вокала *о* и *а* иако су, без сумње, уношени из црногорских говора, ту никако нису могли бити уопштени.

Аорист

147. Губљењем сугласника *х* и овде се облик 1 л. једине изједначио с 2 и 3 лицем, сем код глагола чија се инфинитивна основа свршава на сугласник. И баш због тога је, држим, облик 1 лица, према 2 и 3, као једину разлику сачувао друкчији акценат, и насупротив тенденцији да се у свим облицима једне речи акценат све више стабилизира на истом слогу (испор. *напред* у одељку о акценту); према *осуши* (1 л.) у 2 и 3 л, акценат је *осуши*, према *појина-пошина*, према *намјести-намјести*, према *ошкри-ошкри*, према *најуни-најуни*, према *ошјави-дјави* итд. Једино код глагола с основом на сугласник, који се облицима аориста не једначе ни после губљења сугласника *х*, у понеким случајевима изједначио се акценат у свим лицима аориста — на претпоследњем слогу у једнини, а на трећем од краја у множини: *изјџо-изјџе-изјџос.мо*, *ошјдо-ошјде-ошјдос.мо*. Једначење се, како видимо, вршило померањем акцента од краја према почетку речи. Али у много више случајева и код глагола овога типа се доследно чува разлика у акценту између 2 и 3 лица једн., на једној, и осталих лица, на другој страни.

148. Тежња за одржавањем разлике између облика аориста и презента у Ђаковици је довела до скоро потпуног нестајања архаичног наставка за 1 л. множине — *мо* (ранијег *-х.мо*). Код типичних претставника локалног говора ја сам један једини пут¹ чуо овакав тај наставак у облику: *Без мајке ошјд.мо*. И овај се пример овде несумњиво може сматрати последњим трагом једне црте која је заједничка тимочко-јужноморавским и косовско-ресавским говорима (Белић, Дијалекти, 551) и која је, тако исто, морала бити и у основици ђаковачког локалног говора, али ју је, по моме мишљењу, као ретко које друге говорне црте, нестајало заједно са старим месним становништвом. Код глагола с истим вокалом у обема глаголским основама (презенској и инфинитивној), после ишчезавања сугласника *х* и скраћи-

¹) У говору ђаковичких Цигана такав овај облик може се доста често чути; код једног само од ових, поред *ошјд.мо*, ја сам забележио и: *рџо.мо*, *држј.мо* и *носј.мо*.

вања дужина — облици 1 л. мн. у аористу и презенту једначили су се: *носи(х)мо* и *носимо*, *чува(х)мо* и *чувамо*, *пева(х)мо* и *певамо*, *зна(х)мо* и *знамо*, *кућува(х)мо* и *кућувамо*, *избања(х)мо* и *избањамо*, *испрекида(х)мо* и *испрекидамо* итд. Немање никаквих дужина и тонска необојеност акцента изједначили су и с те стране ова два облика многих од тих глагола; *певамо*, на пр., *знамо*, *кућувамо*, *избањамо* једнаки су потпуно и по месту акцента. Због тога дошљаци, углавном сви из појединих црногорских племена, с врло јаким осећањем разлика у посебним значењима аориста и презента, сачували су у своме језику разлику и у облику везану за аориски наставак *-смо*. И овај наставак за дотични облик све је више уопштаван, уколико се старо становништво умањивало, док је најзад оног првог наставка скоро потпуно нестало. — Облику 2 л. множине, који је и овде, као у већини других наших говора¹, знатно ређи у употреби од 1 и 3 лица, наставак је искључиво *-ше*.

149. У 3 л. множине аорист има двојак завршетке. Ту се чује, и није необичан наставак већине српскохрватских дијалеката: *Дођош'е* и *одузеш'е ми*, *Дођош'е ше седеш'е*, *Мене ме гласаш'е*, *издаш'е*, *ишешаш'е*, *Видш'е ми не ливсаш'е*, *С(в)е ни одузеш'е*, *Прођош'е иддине*, *С(в)е се падитош'е*, *Тамо преки-наше*, *Од зљума побегоше*, *Пандесоше га*, *Арнаути удареше*. Али су чешћи, и свакако обичнији облици 3 л. множине са имперфекатским завршетком *-у* (некадашње *хж*): *Видоу² га*, *Турце*, *Диду се*, *Цигане га однесду*, *Дилоу се Бугарце*, *а дођду Аустријанце*, *Искоћисмо и ми*, *искоћиу и дни*, *Израбау*, *Не ктџу*, *Остидоу браћа*, *остидоу*, *падоу*, *Поћџу деца*, *пабџоу*, *паслџу*, *Јено веће књ несшадду*, *поинау*, *А деца побегду*, *предадду*, *Оно понесду*, *Узџу младашцу*; *Скоћиу и поломју магазин*, *Поћџу да краду*, *После седџу-седџу*, *Ушџиу ми јенџа*. За овај наставак Павловић каже да је у Сретечку Жупу унет с југа из говора македонских. Кад се зна да је у језику

¹) Између осталих и у говору Сретечке Жупе, (Српски дијалектолошки зборник књ. VIII, стр. 202).

²) Глаголи неколиких типова са *е* у основи инфинитива у облицима аориста множине место тога *е* обично имају *о*, према односу *о* (у лицима множине и 1 једн.): *е* (у 2 и 3 л. ј.) код глагола на сугласник.

македонском дошло до једначења облика 3 л. мн. имперфекта и аориста, те је у једним од његових говора овај наставак (x)e, у другима (x)a (Белић, Галички дијалекат, стр. 60) и с тим доведе у везу чињеница да данашња вредност тога наставак у говору Сретечке Жупе није у већ а — дакле, као што свакад у овој позицији у македонском језику има само ту вредност, очевидно је да он тамо (тј. у говору Сретечке Жупе) не може бити никаквог другог порекла. Тако исто и малобројност примера с наставком у у 3 л. множине говора јужноморавских (испор. Српски дијалект. зборник, књ. I, 548) наводи на претпоставку да би се овде могло радити о црти која је у говоре јужне и југоисточне Србије дошла са стране, из македонског језика. По материјалу који налазимо у говору Ђаковачком, а с обзиром на социјалне, етничке и историске услове под којима се овај говор последњих векова ту развијао, пре би се, међутим, дало закључити да проширење имперфекатског наставак 3 л. множине на исти облик аориста неће бити особина која је у Ђаковицу ма с које стране донесена, већ се она јавила у говорима овога дијалекатског типа независно од утицаја било којег другог дијалекта ма ког језика. Ја мислим да је та особина и у говорима јужноморавским била распрострањенија, па се тамо, из било каквих разлога који на говор Ђаковачки нису утицали, употреба аориста с овим наставком све више сужавала.

Што се природе овога појава тиче, чак и без обзира на то да ли се он јављао у више говора под утицајем једних на друге, или у појединима од њих независно од међусобних утицаја, — овде се намећу две претпоставке. По првој од њих узрок овој особини лежи у сродности значења та два претеритална времена, коју потврђују неколике неоспорне чињенице. Зна се, пре свега, да прости (асигматски) словенски аорист није ништа друго већ некадашњи прастари имперфекат; затим је утврђено да је „значење... новог аориста са несвршеним глагоским видом постало... једнако са значењем старог имперфекта: свршавање трајне радње у непосредној прошлости (завршетак трајне радње до тренутка који непосредно претходи тренутку говора) и морало се

помешати са значењем старог имперфекта¹. И најзад, више испитивача нашег језика, између осталих и проф. Маретић², не осећају никакве разлике између значења имперфекта и аориста имперфективних глагола. А, иако је утврђено да значење аориста имперфективних глагола није исто са значењем имперфекта³ — ипак је тачно „да се ова два облика могу употребљавати у истој служби“ — наравно „само под извесним условима“⁴. И ово је свакако могло довести до једначења појединих њихових облика. Мислим да се једино овим може тумачити употреба облика 3 л. мн. аориста на ху код појединих писаца из западних наших крајева⁵. За говор ђаковачки, и уопште за говоре призренско-гимочке, као и за македонски језик, још је прихватљивија претпоставка да је појав о коме говоримо у њима морфолошког карактера. После губљења свих дужина у овим дијалектима, и после губљења сугласника х, дошло је до једначења облика аориста и имперфекта великог броја глагола (То су сви глаголи с вокалом а у основи аориста) у 1 л. јед. и 2 и 3 л. множине, па је разумљиво да се за овима поведе и 3 лице множине. Необично је само то што онда није дошло до уопштавања аориског наставка, већ је и на овај облик проширен завршетак имперфекта, који ни изблиза ни у једном од ових говора нема ширину употребе аориста. Уз ову напомену је потребно истаћи да имперфекат у говору ђаковачком, уколико се он овде употребљава, не зна за друкчију творбу и друкчије завршетке од оних који су заједнички већини српскохрватских дијалеката и књижевном језику.

1) А. Белић, Постанак прасловенске глаголске системе. — Глас Српске академије наука CLXIV, стр. 14.

2) Т. Maretić, Gramatika i stilistika hrvatskog ili srpskoga jezika, § 584 v.

3) Испор. расправу А. Белића, *Аорист и имперфективних глагола*. — Јужнословенски филолог V, стр. 171 и даље.

4) Види *Један прилог објашњењу аориста и имперфективних глагола*. — Наш језик VII, стр. 102 и 103.

5) Даничић, *Историја облика 1874*, стр. 329.

Инфинитив и футур

150. Иако се у говору Ђаковаца овда-онда може чути покоји облик инфинитива, овдашњи се говор, без икакве сумње, увелико слаже с оним дијалектима у којима је овог облика као живе граматичке категорије потпуно нестало. Примери: *Њејдв се зџовес мбра сџушаши, Јд ћу му нџму покџаши, Свџ смо ми морали бџши војска, Не смџм гу ћџкаши код кућу, Нџсџм мџла изџс, Не мџж'е се издрџд,* — бележени су углавном од лица у којих се типичност локалног говора иначе врло добро чува, те се ни у ком случају не може сматрати да су облици инфинитива у њима скоро примљени са осталим особинама из овог или оног народног говора друкчијег типа. А уколико је овде и могло бити каквога утицаја — што се никако не може порицати — то је свакако пре био утицај језика школе и администрације. Ово потврђује позната чињеница да је у дијалектима из којих су поједине црте уношене у говор ђаковачки познат само краћи облик инфинитива (испор. Јужносл. филолог XIII, стр. 84 и примере у Речнику Гл. Елезовића), а у Ђаковици је, како видимо, чешћи инфинитив са завршетком *-ши*. Ипак, кад би данашњи облик инфинитива у ђаковачком говору био искључиво овога порекла, он не би, било то и у ограниченом броју случајева, могао постати органском цртом његовом. По моме мишљењу, овде ће бити сачувани трагови старог стања из епохе развитка призренско-тимочких говора пре дефинитивног губљења инфинитива у њима. Везе Ђаковице и њене околине с областима на истоку, како смо већ у уводу констатовали, ослабиле су пре неколико векова у прошлости — свакако пре него је процес губљења инфинитива у њима био потпуно завршен. А осећање за употребу тога облика појачано је под утицајем дошљака, који су се иначе дијалекатски асимиловали у аутохтоно становништво. И обрнуто, код дошљака је ово осећање бледело утолико лакше што се у служби инфинитива, напореда с овим обликом, и код њих још пре доласка у Ђаковицу употребљавао презент са свезицом *да*. Баш зато се, уколико се у говору Ђаковаца инфинитив није сачувао, уз све глаголе и изразе непотпуног значења као њихова допуна увек употребљава

облик презента са свезицом *да*. И овај се говор од осталих говора свога типа разликује у томе што се уз глаголе: *хшеши*, *смеши*, *умешти*, *моћи*, *морашти*, *искашти*, *шребашти*, *почешти*, *немој*, *нема*, и уз све изразе њихова рода, у тимочко-јужноморавским говорима свеза *да* може и пропустити и онда као њихова допуна остаје сам облик презента (Белић, Дијалекти, стр. 639—642), а ђаковачки у овој служби не познаје то пропуштање ове свезице.

151. У Ђаковици презент без свезе *да*, у служби у којој се у нашем језику употребљава напореда с инфинитивом, употребљава се једино у футуру: *Ћим ајдкшав дамаре ће почне*, *Како ће се прешурив*, *Къ ће пордне*, *Вуна ће бине свема*, *Свѣ ће умремо*, *То ће бине хисша*, *Сѣи ће ме ушепају*, *Како ће бице њедва рабдша? Прво ће не даваше*, *Да ће ши рдоње никну*, *Лѣпо ће бине*, *Ми ће сврнемо*, *Ми ће седимо*, *а деца ће се иправ*, *Они ће прекекав*, *Ће узнеш* — и то, разуме се, од перфективних глагола знатно чешће него од имперфективних. За казивање трајних радњи у будућности много је обичније да се испред облика презента употреби и свеза *да*: *Ја ћу да те чекам*, *Ми ће да бинемо баидши*, *Ту ће да бине скрѣо*, *После ће да живе ддбро*, *Па ће да седѣше бес идсао*, *Осѣ(д) ћемо порано да већерамо*, *Неће да имамо ш'шо за једене*, *После ћеш да га више волиш*. А свеза *да* употребљава се у овој служби и уз облик презента свршених глагола: *Къ ће да премѣни вѣру*, *Ш'шо ће да бине*, *Дозндсте ш'шо ће да ти иншернав*, *Тебе ће свѣ да ти каже*.

При пажљивом прегледу наведених примера с футурском конструкцијом запажамо да се посебни облици појединих лица помоћног глагола *хшеши* у њој (упадљиво чешће уз имперфективне глаголе) чувају, али је много обичније да се облик 3 л. једн. неизмењен употребљава за сва лица и једнине и множине. На ову особину говора југоисточне и јужне Србије указао је проф. Белић, поредећи је с генерализацијом (проширивањем на сва лица оба броја) облика *би* у потенцијалу, које је постало обичном појавом многих наших народних говора (Дијалекти, стр. 636 и 637). Ово уопштавање једног облика помоћног глагола у футуру за сва лица оба граматичка броја, заједничко јужнословенским језицима

на југоистоку Балканског Полуострва, у непосредној је међусобној вези са ширењем општебалканске језичке особине губљења инфинитива, којој је „већ а ргіогі немогуће тражити игде друго полазну тачку.“ ван граница грчког језика, у коме се овај појав најраније јавља и у коме је нађена и „фонетска могућност да се инфинитив изједначи с личним глаголским облицима“ (Белић, Дијалекти 646). Међутим, баш међусобна повезаност уопштавања једног облика помоћног глагола за лица и једине и множине са заменом инфинитива личним глаголским облицима говори за претпоставку да је губљење инфинитива, коме је свакако импулс дошао са стране, — у овим нашим говорима, а мислим и у другим јужнословенским језицима, синтаксичког карактера.

Глаголски придеви

152. Невршење промене тврдих сугласника у трпном придеву глагола на *и*, испред наставка *-ен*, везано је за глаголску основу, а сем тога о њему је доста говорено раније (у тач. 55). Ипак ће бити потребно да у вези с тим обликом овде још укажемо на нешто повећану продуктивност завршетка *ш*, *ша*, *шо*, као наставка за творбу овога облика у говору ђаковачком. Од глагола који пред вокалом *и* у основи имају сугласник *н*, будући да тај глас у трпном придеву остаје неизмењен, облик трпног придева гради се наставком *-еш* (а не наставком *-ен*) — свакако да би се избегло понављање сугласника *н* на блиском отстојању (исп. с тим творбу трпног придева глагола на *ну* у другим дијалектима нашим и књижевном језику). Том се околношћу, ја држим, пре него ма чим другим могу објаснити ђаковачки облици: *жџнеш* (*Нџсџм жџнеш*), *џроменеше*, (*Нџса џроменеше*), *џроценеш* (*Мџога џроценешо*), *нашрџнешо*, *замџнешо*, *одмџнеша* (*Нџје одмџнеша*), *нађџнешо*, *џобџнеши*, *Оба су раџнеши* и сл.

153. И о дијалекатском облику радног придева говорено је у фонетици (т. т. 44 и 85), и то не без оправданог разлога, јер су појави о којима је тамо било речи, по нашем нахођењу, у основи гласовног карактера. Али ово питање тамо није свестрано обухваћено, па му је зато и у овоме

одељку потребно обратити нешто више пажње, тим пре што су у том облику извршене промене постале морфолошком ознаком његовом. Како говор ђаковачки припада зони дијалеката призренско-тимочких, и како су многе црте његове истоветне са цртама осталих говора тога типа, било би најприродније претпоставити да је наставак *ja* у м. роду једн. радног придева истог порекла као и у говорима јужноморавским. Међутим, највише се може тврдити да је овај наставак тих говора утицао да се с глагола у којих се *j* пред завршним вокалом у Ђаковици развило гласовним путем прошири и на глаголе других типова, где је тај сугласник могао бити добивен једино аналогично, и да је на тај начин допринео делимичном генерализацији наставка *-ja* за радни придев свих глагола.

Проф. Белић у Дијалектима источне и јужне Србије (стр. 596 и даље) даје убедљиве доказе да дотични наставак у јужноморавским говорима не стоји „у вези са фонетским приликама“. Најважнији од тих доказа су чињенице „што крајње *л* у овоме дијалекту нити отпада нити прелази у *о*“, и што се акценат овамо врло често налази баш на томе наставку, а под акцентом вокал *о* ни у овоме ни у суседним дијалектима никад не може бити промењен у *а* (ор. cit. 597). Поред осталих доказа које смо у фонетици, на мало пре означеном месту, дали, за поткрепљење нашега гледишта да ће у глагола с основом на *и* наставак за м. р. једнине *-ja* у Ђаковици бити резултат гласовних процеса — ми се можемо позвати на иста два момента, зато што је у нашем говору њихово стање управо сасвим друкчије него у јужноморавском. Прво, некадашње *л* на завршетку облика м. рода у свим случајевима је овде скоро доследно промењено у *о*, а друго — акценат никада не стоји на томе вокалу, и зато је он, баш у овоме облику, подложен померању своје артикулације и промени у *а* (срав. напред тач. 17). Случајеви чувања непромењеног вокала *о* на завршетку радног придева м. рода од глагола *и*—коњугације врло су ретки; ја сам свега неколико таквих примера забележио, и већ сам их напред (у тач. 42-ој) навео, али су они као дијалекатска говорна одлика, и по самој њиховој малобројности, сумњиве вред-

ности. То исто се може рећи и за примере с овим завршетком радног придева свих осталих глаголских типова, изузев оних који у основи имају вокал *a*; *живео*, *узео* и *одузео* бележени су од лица чија типичност локалног говора ни у другим питањима није поуздана. Једино бројност примера: *бѣгао*, *дѣо сѣм*, *зидѣо*, *знѣо сѣм*, *имѣо сѣм*, *кувѣо*, *морѣо*, *мѣгао*, *осѣдѣо*, *пасѣдѣо*, *прѣзнао*, *прѣхѣо*, *пишѣо сѣм*, *прѣидѣо у бѣнар*, *прѣдѣо сѣм*, *прѣзнао*, *Уздѣржѣо сѣм се*, *чѣкао* наводи на претпоставку да се вокал *o* у њима никада није био потпуно доследно променио у *a*. За случајеве у којима се извршило сажимање завршног вокала са основним, као што су: *дѣша*, *досѣиша*, *издѣва*, *каза*, *ошѣиша*, *пиша*, *памѣга*, *побѣга*, *црка*, *река*, *стѣиша*, *ошѣишь*, *порѣсь*, — већ смо рекли (види тач. 85 и 86) — налазимо објашњење у особинама језика дошљака црногорског порекла.

С променом наставка *o* у *a* у облику радног глаголског придева овде је некако везано (ма да се ови процеси међусобно никако не условљавају) развијање прелазног звука у положају између основе и наставка, — гласовним путем једино иза вокала *и*, те је на тај начин наставком за овај облик мушког рода једнине постао слог *-ја*, односно *-ја:* *бија*, *благодѣрија*, *вадѣја*, *лабѣја*, *жѣнија*, *изуѣија*, *лажѣја*, *изрѣдија*, *куѣија*, *мишѣија*, *паѣија*, *радѣја*, *прѣвија*, *прѣбѣја*, *сѣшија*, *прашѣија* *шражѣија* итд. Тај прелазни звук је обично слабији ако се акценат не налази непосредно пред њим, тако да се онда, а понекад и непосредно за акцентом, скоро никако и не чује, па се у том случају наставком облика мушког рода, према *-ла* (за женски) и *-ло* (за средњи), осећа само вокал *a*: *биа*, *благасѣовиа*, *нудиа*, *долѣзиа*, *забрѣвиа*, *извѣдиа*, *изиубѣиа*, *изрѣдиа*, *побѣиа*, *сѣшиа*, *посѣдѣвиа*, *шрѣшиа*, *шѣжѣиа*, *слѣжѣиа*¹.

153. У овоме облику осталих глаголских група, с другим којим завршним вокалом основе, прелазни звук се, рекли смо, испред наставка никако није могао развити фонетским путем. Он се на њ, као готов и већ морфологизирани (и то

¹) У тачки 44-ој ми смо истакли уколико место акцента условљава природу сугласничког елемента који се развија поред наставка *и*. На томе смо месту дали углавном исте ове примере.

понављамо) пренео с истог облика глагола и основа, утолико лакше што се у другим неким говорима истог типа, у јужноморавским, рецимо, наставак *-ја*, другим, ситаксичко-морфолошким путем везао за партиципски облик мушког рода једнине (Белић, Дијалекти стр. 600 и даље). И тако је тај наставак за дотични облик говора ђаковачког постао скоро подједнако обичан код свих глагола, без обзира на вокал у основи од које се радни придев изводи, а, сем у изузетном, на крају претходног параграфа изнетом, случају и без обзира на место акцента. То нам потврђују примери: *болавја, даја, даваја, зваја, знаја, имаја, казуваја, казаја, илакаја, препаја, прићаја, плаћаја, шрћаја, поцепаја, поверавја, ушепаја, чувја, ч'шпаја, писуваја, видеја, данеја, кшеја, поњеја, узеја, смеја, умеја, седеја, окренуја, ушрнуја, ч'уја сьм* итд. Ни овде ј није свакад једнаке вредности; некад је то више несложно *і*, а иза свих вокала, сем иза *а*, често га код појединих лица и сасвим нестаје, те је наш облик утолико друкчији: *видеа, седеа, смеа, поипнуа, забрѝнаа, љукнуа неко, преврнуа, умреа* и сл.

154. Наставак *ја*, односно *а*, с глаголског радног придева преноси се понекад и на праве придеве са завршетком *о*: *Млого е дебеја, цѝја, беа снеі, вѝсеа*.

155. Последња значајна морфолошка црта говора ђаковачког јесте проширење наставка *-ле* и на облике мушког и средњег рода множине. Та црта, добивена свакако „под утицајем формалног једначења ових партиципа с облицима заменица или именица мушкога рода на *е*“ (Белић, Дијалекти, 626), позната је и говорима јужноморавским околине Врања, у које је донесена из македонског језика (*ibid.* 626). У неким северномакедонским говорима, као што је доњополошки, на пр., у коме и данас налазимо извесних црта јужноморавских говора, ова особина је потпуно генерализована; она је постала општом особином и у говору Призренске Горе, а у Сретечкој Жупи се такође развила „под горанским, кичевским и тетовским утицајем. Она се ширила са јачом експанзијом него друге црте уношене с југа, тако да је у овоме правцу прешла и у призренски говор“ (Павловић, Говор Сретечке Жупе стр. 206 и 207). Ми можемо додати да је она скоро с неу-

мањеном „експанзијом“ ишла и даље према северу, тако да је у говору ђаковачком генералисана. Бројни однос примера: *Брџа су биле, У цркву смо ућиле, Биле су конзули, Кџко љуш нџсу разлџковале, Ту цркву су држџале, Рафђани аџл'аћ-кале, Ш'шо нџсу радџле од Србе, Кдђи су биле, Пеш'аћиле смо, Тџрце даџзиле и мџого не мџкиле, Дџшле су дџца, Нџсмо давџле, а нџсмо ни узџмале, Они су имџле кџћу, Не може нџко да дакџже одџкле смо дџшле, Нџш'и сџџари су биле шрџовци, Пре црквом биле два кџмена, Оба брџша изџш'ле, Мџже љџшиле, а вџру сџћџвале, Освећиле смо се Тџрцима, С(в)џ узеле Тџрце, Иш'ле л'џде, љџ разаварџле, Уфџшиле дџца кола, на љрав, Тџј љџш смо сџџале, Овде Бугџрци дош'ле, После би кџвале, Ђџле они шџо ће да одив, љџ дџзале љддове, Мџја дџбџдва сџна бџгале, Не вџделе, бож'е, шџку мџку јџје, Грџбиле смо се да идџмо, Звџле га у шџшњу, Бџзу дџш'ле, дџца, Бугџри су имџле вџс, Арнаџши нџсу смџле, Арнаџши би кџвалџе, За љџре смо куџавџле, Из Прџшџину су дџшле, Мџладошџрце су љадџиле, Овде су живџле, Они се надџле, Би шрђале и љџмоћ давџле нџма Србима, Нџсмо се баџале, Ту су мџне валџле Тџрци, Такџ смо живџле, Јџну мџџбу смо љисџле, Пол'а су прџцвџшџле, Сел'џци би рџкле и др. — према онима у којима сваки род има своје посебне наставке, као у већини дијалеката наших — јасно говори да је наставак *ле*, већ пре неколика века, овде сасвим потискивао наставке за мушки и за средњи род. Да баш тако није било, облици с овим последњим наставцима, који су једино могли бити познати досељеницима у време њихова доласка у Ђаковицу, јамачно би морали преовладати у локалном говору, а они су, међутим, много мање обични; код најтипичнијих претставника овога говора — чак врло ретки. Иако су исто тако ретки, ипак су вредни истражања радни придеви са завршетком *ли* уз субјекте женскога рода, као: *Ч'џшаве легенде се стварџли, Рџже са прџцвџшџли*. Ја их објашњавам губљењем осећања разлике у роду због широке употребе наставка *ле* за множину мушкога рода. Кад се већ облик с овим наставком употребљава не само за женски него и за мушки (а и за средњи) род, могао је, ја држим, и обрнуто наставак *ли*, уколико се он овде употребљава, постати завршетком*

радног придева у предикату, без обзира на род његова субјекта.

За радним глаголским придевом овом особином се повео и трпни придев; и тај облик са завршетком *e* у множини мушког и средњег рода скоро је уопштен у говору ђаковачком: *С(в)é су документа́ њосла́не, Оде́лене смо, Нэсу жéнеше, С(в)ú прешéле скúй'лене, Пíсма још' нэса њосла́не, Сэла су ња́йа'лене*, али су још увек од овог у Ђаковици чешћи завршеци *и* и *а*. Па ни придеви у предикату нису овде необични с таквим наставком (*Овь Шефíтú ш'шо су бíле багáше, Кэд ии су бóне, С(в)а́ки су бíле уморне*) — тим мање што се они у облику са завршетком *e* срећу и у атрибутој служби (испор. тач. 125).

СИНТАКСИЧКЕ ОСОБИНЕ

157. И поред настојања да морфолошке појаве одвојим од синтаксичких, и да у претходном одељку прикажем само оне прве, то ми није свакад полазило за руком зато што су једне и друге те појаве тесно повезане међу собом. Тако се, уз констатовање да се у говору ђаковачком у извесним службама употребљавају поједине граматичке форме нарочите врсте, морало истаћи место којих других облика се оне употребљавају и објаснити како је могло доћи до њихове употребе, а тим се већ залазило у синтаксичка питања. Зато се ја нећу понова навраћати на такве случајеве, уколико им је већ и с ове стране дато објашњење, него ћу изнети само још оне синтаксичке особине које ће употпу- нити дијалекатску слику нашега говора.

Систем деκлинације

158. — На данашњој слици употребе именских облика у говору ђаковачком оцртавају се три временска периода. У нај- ранијем, првом од њих, овај говор је, заједно са осталим гово- рима свога типа, имао развијен систем деκлинације; различни односи имена у реченици тада су се у њему казивали поје- диним облицима падежа. А трагови овога стања сачували су се не само у скамењеним облицима деκлинације, као у говорима призренско-тимочким уопште (Белић, Дијалекти, стр. 295) већ и у живим падежним формама, употребљеним истина у мање или више изразитим прилошким функцијама (испор. ниже тач. 163 и 164). Други период је онај у коме су сви словенски дијалекти на југоистоку Балканског Полу- острва знатно упростили свој систем деκлинације, и кад су,

под утицајем несловенских балканских језика, с којима су наши дијалекти овде били у додиру, различне функције већине падежних облика у њима преузели предлози. Тај период је, у овој области језика нарочито, свим говорима нашим на овој страни дао посебно обележје у односу према осталим дијалектима српскохрватским. Али у свим овим говорима губљење именских облика није узело исте размере. Мало пре смо већ истакли да се остаци старијег стања у говору ђаковачком чувају нешто боље него у осталим говорима југоисточне и јужне Србије, а овде ћемо додати да се у њему сачувао и нешто већи број падежних облика. Поред номинатива и акузатива — вокатив и не рачунамо у падеже — ту се и облик датива редовно употребљава у реченичним функцијама са својим основним значењем намене. А ово је, с обзиром на периферни положај говора ђаковачког, на његову удаљеност од центра дијалеката свога типа и суседство с говорима које утицај упрошћавања деклинације једва додирује — сасвим разумљиво. Ми, нажалост, не знамо тачно у којој мери је упрошћен систем деклинације у Призрену и у подримском крају, али на основу онога што М. Павловић налази у Сретечкој Жупи можемо закључити да се у говорима овога типа северно од Шаре, а на југозападу од планинског ланца који на тој страни оивичава Косово Поље, ово упрошћавање није извршило у истим размерама као у говорима јужноморавским и тимочким (Павловић оп. cit., стр. 160 и 165). Оживљавању падежних категорија, специјално у Ђаковици, допринела је у знатној мери и смена становништва која се овде извршила последњих векова. Скоро сви дошљаци у своје језику су доносили јако развијено осећање за употребу падежа. Ипак, у току десетина година боравка у месту, добрим делом су се они и том особином асимиловали, али не сасвим. Из њихова језика, и у додиру са говорима метохиским, у ђаковачком говору се сачувало примера употребе свих падежа, али каткад врло ограничен број тих примера, те се не може тврдити да су они, једанпут већ изгубљени, икад касније овде постали органском цртом локалнога говора.

159. Номинатив и акузатив употребљавају се с основним значењем у службама као свугде у српскохрватском језику. Датив такође, сам без предлога, од свих врста имена — у служби за означавање намене, али обично само од имена лица и речи које означавају жива бића уопште¹: *Нџш'ша не ра́димо Ту́рцима онд ш'шо они на́ма ра́диле, На́ма нџш'ша да да́в, Поне́коме мџбога на́шавари бок, Да́ва ми ру́фак, Оке́ви мајему оцу и Загоркину оцу бра́ћа су бџле, Бџла ни шкџла блџзу, И сџну забрану́је, Сџи девојке џаре да́вав мџмку, И му́ж' ми Бакдвџц, И џбџзи шре́ба, Ту́рав сџџке, То смо да́вале кокбшкама, Не дашџкни ми ру́ку, Браш ми е, џа не мџду, Досади́ли шџрске војске, То смо се ми Ту́рцима осве-ши́ле, Шшо би ра́дили Ту́рцима, До́ђев на́ма идсџи, Сџид му е, Ву́на ќе бџне све́ма, Камаңдџр му да́ја, Убџсџо је шо ва́ма, Нџге му шрнев, Еше Ву́јице (Ешо Вујици), Укџни ш'шџшу Арнаушину, Издао га комџшама, Оку да асџавим џџму, И Са́ви Сшојановићу је јдш' ка́зао, За мле́ко сџм изда́ва болни́це, Прила́гале ма́настиру сџе Трџице, Не́си данџла де́де, Умрле мо́јзе² ма́јке, Ово́ме ж'џна дџшла, Ја́ му ви́кам Сџџре, Да́о нау́ке свџ, Онџџзи да́вамо, Да гу ка́ж'еше Ди́ме, Му зџџри џенџме Турџџну, Дасџди све́ма итд.*

160. Од значаја је и посебно истаћи врло широку употребу посесивног датива. Припадање живим бићима Ђаковци казују једино овим обликом, како у случајевима кад се у тој функцији исти тај облик употребљава и у новијим дијалектима, тако и тамо где се припадање у њима означава посесивним генитивом: *де́ше Бџџџоју Исџџлову, дџџц ово́ме Ми́лавановићу, ово́ма децџма ошџц, мајему оцу сџриџџџи, ја́ и ма́ши ово́ме, мајему оцу ошџц, мајему де́де прџшџу, Пџшру За́рићу сџсџпра, мо́јзе ма́јке браш, ово́ме жџџна, Сџа-јџну Сџџџџићу ку́ћа.* Може се, истина, који пут у овој служби чути и облик генитива, али такви примери, донесени са стране од дошљака, можда покоји и већ раније, ипак у говору

¹) Тако исто и у говору Сретечке Жупе (Дијалектолошки зборник VIII, стр. 160 и 165.

²) Промене облика *мојџзи*, односно *мојџзе* у *мојзе* неће бити извршена само гласовним путем већ више угледањем на исти облик заменице *џџзи*.

Ђаковачком ~~никако~~ нису могли дубље ухватити корена. Датив посесивни с овако широком применом у тој служби особина је дијалеката косовско-ресавских, а за означавање припадања једино он употребљава се и у појединим местима јужноморавског говора. (Белић, Дијалекти, стр. 336). По мишљењу проф. Белића, он се, као и више осталих дијалекатских особина, у другима развио под утицајем првих од ових говора. Ђаковачки је, и нешто раније, а последњих векова несумњиво више од ма којег говора свога типа могао имати узајамних веза с говорима метохиско-ресавског дијалекатског типа, па је и он својство казивања припадности искључиво дативом могао примити из ових. Али, будући да се у њему датив као граматичка категорија сачувао, што у јужноморавском није случај, то утицај у ономе смислу у коме се он вршио на говоре јужноморавске овде не може бити у питању. Тако исто, иако је посесивни датив, вероватно после губљења генитива, преузео и његове посесивне функције, ипак се не може говорити о употреби првог место другог од два именска облика у тој служби.

161. Место генитива употребљава се датив само неких присвојних и демонстративних заменица и уз предлоге: *Пришла код њојзи, код онојзи, Не сме од мбојзи мајке, Да има ш'шгод од њојзи, Поред шоме ја му кажем, Пре шоме ми бдише мило, преко њојзи, испред овоме* и сл. Иначе се функције генитива у говору Ђаковачком најчешће казују обликом акузатива:

162. а) Уз бројеве, уз количинске изразе, и уопште с партитивним значењем: *Къд нема век нема ни лек, Имам ш'аду војску, Има 30 године, 200 киле пш'еницу, Данесе кайку зéјшин, 200 динаре гу кирџа, 5 године, Би гу даља по чашу вџду, Имала е шри дџу, Има 200 године, Бџд нам бџја 100 године жив, пешњс-шесњс године, Нџси каншу гас, 7 члданове, 10 дџу, Уфáшиле камáш проју, Има 70 године, шáвар књиге, од мáдге године, кйшу цвџе, 400 лџре, Нџкџш нас бџле 730 куће, четшири-пџш екшара зџм'у свџу, 380 кџла пш'еницу, Имáја сџм ма'ло ракџју, 60—70 куће, Ако ни бџг да здрáв'ле, по 50 кџле брдáшно, 5 бáнке, 7 бáнке, 2 дџнара пџрџнаћ и 2 дџнара ш'џџр, Има 10 фамџлије, 150 кџмаде сџџку, итд.*

Дреновца, из ови сѣла, њшоч'но од вáрош'а, Нájкисшо гово-
римо и ош Прáзрена и ош Пеки, На вр(х) јъзика ми е, о(д)
ше(х)¹ сѣлá, ошуд Сплáша, Из Арáвца су одшле, од дрúгога
вáрош'а, ош прве жéне, без мáјке ошáмо, рðдом из Ђáковице,
ч'ак до Скáдра, нéма о(д) шóга, код вáшре, једúнац у мáјке,
Узео гв ис кúће своје, од њáви л'уди, ис шрбува, из Арáвца
и из Гњáлане, Арнауши и(з) сѣла удáрише, врáша о(д) цркве,
Св'кри се иза њáша, шѣ(х) од Јúника, Рáди у Дъмјáна, Оску-
дица нíје сáмо у мéне, из њéгове кúће. Но од ових примера
известан број треба одбити на случајеве забележене од
особа које су у најновије време, кроз школу, у додиру са
школованим људима и најновијим досељеницима, у многоне
измениле свој матерњи локални говор. Зацело само код
таквих лица запазио сам примере: Ошвðри ши нáш'и мало
шкóле, прé нðколико врðмена, у дðнове ошшубáња, у лóвење
рíбе и сл. Ипак, генитив с предловима, као у низу горе
наведених примера, у Ђáковицу су донели ранији дошљаци
и, поред свакако обичнијих случајева употребе облика аку-
затива с истим предлозима, у говор ђаковачки поново је
ушао и у њему ухватио нешто корена и облик генитива.

164. Сем ових генитива, који су тековина последње
епохе у развиту говора ђаковачког, ми у њему наилазимо
и на нешто остатака тога облика из даље прошлости, из
времена док је он са свима говорима овога типа имао раз-
вијену деклинацију. Поред старог генитива множине без
наставка, о коме смо напред (у тач. 112) говорили, то је
генитив с прилошким и сл. темпоралним и начинским функ-
цијама: с(в)áке недéле, прóшле гóдине, Бáја е дðбре вóле, с
дрáге вóле, Дáлáзи сáке гóдине, а свакако и генитив у
заклетвама: бðиá ми, д'уш'е ми, крсша ми, здрáв'а ми и сл.
Интересантно је истаћи да се овде тај облик доследно
употребљава код свих претставника. И ово је најпоузданији
доказ да се у тим примерима сачувало старо стање.

165. У једнакој бројној сразмери као генитив, и у истим
функцијама, сачувао се и облик инструментала из прошлости:

¹) Слово х (у загради) пишем да не би било двоумљења у одређи-
вању овога облика.

167. Осетнији утисај у новије време искључиво говора црногорских и косовско-метојских искључује и могућност употребе ма ког другог облика сем акузатива с предлозима *на* и *у*, јер је и у овима само такво слагање познато. *Како смо биле у војсци, у 94-ој години свдја жидства, У тај мавли било, У вирошу ле дружидје, Нема на чему* и сл. примери сведоче само о променама које се у говору нашем врше под околностима створеним последње две деценије. Досељеници — и сад мислим на фактинке претке данашњих ђаковичких староседелца — при своме доласку у Ђаковицу, специјално у овоме случају, налазили су оно исто што су сами у сваке завичајном дијалекту имали, па је отуда, поред ретких сад наведених примера, на чије порекло указасмо, ту једини облик акузатив: *У једна ноћ да не пошћав, У цркву смо ућале, Још јено има у микољу, У цркву ле била, У Пецку Бџу седи, И сви има кћу у ону пашу улицу, Има 330 година што смо у Ђиовицу, Баја ле у Радоловицу, Пдвине има у Призрен, Једн ардџи је у Вашиовце, Још је у Дџане, У Дџане са, У Скавте ми ле, 10—12 кћи у Љоћане, Било су у зшвар мек Арварши, Куи је сви у Албачиу, Има у руме блате, Баја сџм у војску, Муж гу бите на црнлицу, Прићав вуде на сакџ, Сџоји на ндша враћа, Тџма на Валџну се шрав, По цџја дџн седи на дџћан, Прећекај гу на коџиу* итд.

168. И с предлозима *по* и *при*, а и с осталим предлозима који се у књижевном језику нашем слажу с локативом, без обзира на то да ли су употребљени с функцијама за означавање места или ма чега другог, најобичнији је облик акузатива: *По бање јесте адџли, По говор се пџзна, Ноком несу смџли по улице, Нџси га по ж'ене да сџше, Пџвале би по сакџце, Да идџмо по сџла*, (ово би још могао бити и облик ген. плурала, који се у архаичнијим новоштокавским говорима употребљава у служби локатива), *Ја радџв по магазџм, По арнаџке, кће, Турци су и(м) све по кће, Вадџле гу по дџшоре и по мџнашџире, Ишаа сџм по Солџн, Да идџ по Турџе да слџжи, Надрџви кћу при срез, Мџдаа вде при бунар, При неџове кће, Забрџила ле шо при дрџе неџде, Према Призрен је баја као Царџград.*

169. Предлог *по* с истим овим обликом често се употребљава у значењу предлога *са* уз инструментал: *Да узне дџу по себе* (са собом), *Ш'шо неси предао по себе*, *Узнеју снџу по себе*, *Узни рџчак по себе*; — а предлог *при* с функцијом предлога *код*: *При дџу — без дџу*, *при жџну — бе(з) жџну*. — Али су, поред ових, у употреби с тим предлозима и облици локатива: *Трџи по магазину*, *По гџвору ии мош да разлџиши*, *Ии'ле су по свџшџу*, *према гранџци*, *По њџму* (за њим) *ш'шо иду*, *Радимо по сџла и по варошџу*, *Нико не би доша по веџере*, *Калав се по зџмле*, *Нема просјач'џња по наш'е држџаве*, *према цркве*, *према мџ'е кџџе*. А поред тога што се у њима делимично огледа добивање књижевне физиономије, поређењем ових примера са непосредно претходним могу се утврдити размере утицаја који су на говор ђаковачки имали дијалекти црногорски и косовско-метохиски.

170. Вишестрани утицаји који су дали овако стање система деклинације које смо приказали морали су довести до губљења поузданог језичког осећања било којих одређених облика, те под таквим околностима не изненађују ни примери: *без парам*, *са Црнобџрац*, *са дџца*. А вероватно најпре овим се може објаснити и слагање предлога *од*, *код*, *до*, *испред* и др. с облицима датива, као у примерима датим у почетку тач. 161.

Употреба глаголских облика

171. Глаголски облици, сви за које говор ђаковачки зна, употребљавају се с одређеним значењем и у обичним својим службама, те говорити о употреби свих ових облика понаособ значило би понављати позната својства која су заједничка многим нашим дијалектима, а то нисмо чинили ни с другим језичким појавама. Овде ћемо се ограничити само на ономе што је у ма ком погледу карактеристично за наш говор. А таквим можемо сматрати врло живу употребу аориста, и насупрот томе не одвећ широку примену имперфекта. Овој несразмери употребе простих претериталних времена ми објашњења налазимо у мешавини говорних својстава два различна дијалекатска типа. Основни говор ђаковачки је, као и остали приврэнско-тимочки, морао знати за упо-

требу широких размера и једног и другог облика (Белић, Дијалекти, стр. 547). Али како је ишчезавањем старог становништва и дијалекатска основа унеколико морала слабити новодошли живаљ је утолико задржавао понешто одлика своје синтаксе, — између осталих и ограниченост употребе имперфекта. Аорист се, међутим, и у завичајном дијалекту већине дошљака употребљава „свакако несразмерно чешће него имперфекат“ (Јужнослов. филолог XIII, 118), те зато се, природно је, одвећ живо језичко осећање за овај глаголски облик у Ђаковици сачувало неизмењено до данашњег дана. И он се са својим основним значењем употребљава, нарочито често — управо редовно — у причању о нечему што је текло, односно што се десило пред очима онога који прича (Испор. исто својство и у другим неким говорима нашим. — Јужнослов. филолог XVII, стр. 89).

172. За саопштавање или причање да се нешто вршило или извршило у прошлости без нарочитог истицања, да је то било у присуству саопштавачеву и за излагање прошлих догађаја који се нису дешавали пред приповедачевим чулима, употребљава се префекат, односно, у приповедању можда и још чешће приповедачки презент (Примери за оба облика су многобројни и баш зато их ми овде нећемо ни наводити).

173. У служби за изношење прошлих радњи, колико наведена глаголска времена, обичан је и облик императива. И то не само за радње које су се вршиле (извршиле) у присуству приповедача већ и за оне о којима је приповедач могао од другог сазнати, дакле — и у функцији аориста и у функцији приповедачког презента, односно перфекта — као год у још неким нашим дијалектима, управо као у јужноморавском (Белић, Дијалекти 631), на једној, и источно-црногорским говорима (Стевановић, Источноцр. стр. 119), на другој страни — што ће рећи чешће него у већини осталих дијалеката наших, — употребљава се императив: *Удари ју се и она друга рука, Две недеље кући пасул', Ддђни увече касно, а ддђни се ујушрз рано, Удари гу зуби да болев, Па кдл'и крдне и валдве и бацај на жар ше јеј, Прдђни по 40 дь'на, Па се пбсле ддђни, Па ши одђни и ськри се иза пдбша,*

Грешти ти вайдве и узми ружњ по себе, Кад зу давшти велике бодове, Нађла ж'ар па мѣтни ђизум, Не прѣшвај зу на авијају до 20 дѣна, Здари све у вѣрошу и сл.

174. У правоме своме значењу, за изношење жеље и заповести, императив се такође употребљава, али не увек сам тај облик, него често и појачан истим повнатиим речима као у говорима црногорским (исп. М. Стевановић, *op. cit.*, стр. 90). — Жеља изражена кроз клетву и благослов не изражава се само на начин како је најобичније у нашем језику, тј. обликом крњег перфекта¹ већ много чешће презентом са свезицом да: *Да аужнаш, Да бѣг да, Да не дође ж'ив, Да црне мајке, Да велики порасне, Да ти не види мајка, Да се здраве врѣшу дома, Да ајра немав.*

175. За изражавање жеље облик потенцијала је доста редак; ја сам забележио свега један такав пример: *Не волим да седим сос мене а сос њга би седѣја*, и зато не можемо бити сигурни да није у говор ђаковачки скоро унесен. У овој служби за казивање жеље ту се обично употребљавају одговарајући облици глагола *хѣшти, волешти и желешти* и презент односног глагола са свезом да: *Неће да дођне, Не волим да седим у сѣло, Нѣсу шкѣле да сѣду, Не жѣли да иде, Волим да слушам* итд. Тако исто могућност вршења радње означава се облицима глагола *моћи* и презента са свезом да. А и уколико се у овој служби употреби потенцијал, то је опет од глагола *моћи* — *Кѣ би могао шѣмо да живи*. Даље, овај облик се ретко употребљава и у погодбеним реченицама. А и у тој служби, поред многих других, уобичајена је употреба презента. И тако је, како видимо, служба потенцијала знатно сужена, али је и при том тај облик доста обичан, и може се рећи изузетно чест, у служби за казивање радњи које су се у прошлости вршиле по обичају, по навици, или по било каквој сили околности, које су се, дакле, у прошлости понављале: *Пѣвало би се, шрѣло би се, Што би рекао не би смѣја, Би се зашрѣли, Разговарѣле би, Он те вѣре не би шѣрија у цѣи, но би делѣја сирѣшѣи, Шта би*

¹) Испор. велики број таквих примера, нарочито из народних умотворина, код А. Мусића у расправи: *Реѣенице з participom preterita aktivnim II.* — *Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti CXL*, стр. 68—79.

*радјале Турцима, Не би смјеле по улице, Нишле би ноћом,
 Кад би се који бајашто женија, Пришала би му мајка, Дашла
 би деца мајла, Тоба дѣна би свршја, Мајка и отац би гу
 давале, Армајале би ћувале, Би шћале и помоћ давале намо
 Србима, Ш'шо би сејоци рекле, Змојла би се, а ја би гу даља
 по ч'дишу воде* итд. По ономе што управо ови примери значе,
 и овде и у нашем језику уопште¹, није тешко објаснити
 како је у овој служби могло доћи до употребе једног облика
 с основним оптаивним значењем. Али то не значи да свака
 нијанса тог основног значења у њима није потпуно утврдила.
 Функције овог облика ту су се, заправо, свођењем на овна-
 чавање радњи које су се по неком раду у прошлости
 понављале, знатно удаљиле од свога значења. Зато баш се
 тај облик овде и могао сачувати у тако широкој употреби,
 иако се у функцији са својим основним значењем скоро
 потпуно изгубио.

Конгруенција

176. Глаголски облици у служби предиката слажу се са субјектом свим елементима који су им заједнички, а тако исто и придеви (као и придевне заменице) у предикативној и атрибутској служби — са речју на коју се односе. О међусобном слагању, односно неслагању имена као што су показне заменице *овј, шј, онј* уз именице у множини, о придевима и заменицама м. рода с наставком *е* у ном. мн. говорили смо напред у тачкама 30 и 125 зато што та неслагања, по нашем мишљењу, никако нису синтаксичког порекла. Уопштавању множинског наставка *ле* за радни придев сва три роди, појавама истог облика женског рода на *ли*, као и појавама употребе трпних придева на *не* (или *ше*) у множини м. рода, дато је место у одељку облика (тач. 155—156), због тога што ове особине ни по пореклу нису синтаксичког већ морфолошког карактера², и нарочито зато што, везане за дотичне облике, данас важе као морфолошки знаци њихови. Остаје нам још да овде нешто кажемо о слагању облика предиката са својим субјектом и

¹) Prof. dr T. Maretić, Gramatika i stilistika II izd. t. 606 a.

²) А. Белн. Дијалекти, стр. 626.

о посебном слагању облика придевских речи с именицама; наравно само утолико уколико је то слагање синтаксичког порекла.

177. Конгруенција у нашем језику, како је познато, може бити двојка: формална (по облику) и логична (по значењу), и тамо где се ова два момента подударају — у слагању не може бити двојства. У питању су, дакле, само случајеви где облик и значење речи нису подударни, а такав је, пре свих, случај колективних именица, нарочито оних које се у граматици, за разлику од осталих ове врсте, зову збирним именицама. Истина, у Ђаковици су ове именице одвећ малобројне, јер су то уствари само збирне именице с функцијом означавања множине, тј. оне које се свршавају на *-а* и на *-ад*, а говор ђаковички, већ смо напред (тач. 115) утврдили, ових других скоро и не познаје. И можда баш у вези с тим не зна ни за употребу збирних бројева, већ се место њих употребљавају прости бројеви: *Има шри дџу, Пѣ(ш) дџу, дѣсе дџу, сто дџу, још шри браћу, Пѣ(ш) дѣца седу, Има осъм ч'ел'аде¹, Ранија е осъм ч'ел'ади*. — У локалном говору широке размере употребе имају једино колективне збирне именице *браћа* и *деца*; *господин* је реч нова, а уколико се чује у разговору има и праву множину — *господини*; именица *власшела* је ишчезла из речника локалног говора.

178. На придевским речима које се односе на именице *браћа* и *деца* огледа се непоуздано језичко осећања облика и склоност говора ђаковачког да се слагање у њему врши претежно по значењу. Зато што се именица *браћа* односи само на множину мушких лица, атрибут уз њу, а и придев у предикату, редовно стоји у облику м. рода: *Њеидви браћа су биле, Лѣи су му браћа, Твоји браћа са нѣкалика иџ даџазиле, Моји браћа су још мали*. И придеви уз именицу *деца* јављају се у облику мнжине: *Сас швоје дџу, Имаш' шакд лѣи дџу* (у примеру: *Имаше ли које дџу*, једнина је употребљена зато што се мисли на једно дете — *које дџу*

¹) Из овог примера, у коме је уз број именица употребљена у једнини, може се закључити да у нашем говору недостаје осећање за употребу колективних именица на *-ад* (исп. са овим што је напред у тац. тац. 115 изнето).

значи *које деце*). Претежност значења речи над обликом именици *деца*, као и у говорима косовско-ресавским, даје облике множине: *Казале смо децама, овџа децама ашџу, Кољко имаџе деца?* *Иправ се с нашема децама*. Али баш зато што овде чујемо све падежне облике те именице, ми закључујемо да су они добивени из говора метохиских.

179. Од ових су интересантнији примери са случајевима логичког слагања глаголских облика с колективним именицама: *народ, стока, војска* и осталих њихова рода. Насупрот многим нашим дијалектима заједничкој употреби предиката тих именица у једнини, овде он има облике множине¹⁾: *Па еедију они нарош, Ону шшдлу иде јеју сшдка, Војска идев у касарну, Они нарош да се ујуш'ив, Њега држ'ава раћунду министр*. Једнако и предикат заменице *сваки* употребљене са значењем заменице *сви* редовно има облик множине: *С(в)дка Призренка гу зн'в, Сџки би дош'ле да ћесшшав сд'ву, Сџки смо говориле нач'днику* итд.

Ред речи

178. И редом речи говор ђаковачки се унеколако разликује од новијих дијалеката српскохрватских. Ту разлику углавном чини нарочито место енклитика, заменичких и глаголских, у односу на глаголске облике и друге речи у реченици, а затим каткад и друкчији међусобни ред самих енклитика. Али, одмах ваља нагласити, то није једино место и једини распоред енклитика. Овај је распоред и онакав какав је најобичнији у нашем језику. То се може закључити и из примера које смо досад у овој расправи дали, па те примере, специјално за ову прилику, већ ни зато није потребно наводити. Случајеви распореда речи у реченици с тенденцијом употребе енклитика испред глагола и испред осталих главних речи ипак су чешћи.

179. Глаголске енклитике на почетку реченице у говору ђаковачком су врло обичне — никада не могу бити једино

¹⁾ Потребно је указати да на овакво слагање најчешће понекад чак и у језику савремених наших књижевника (Види о томе моју напомену у чланку *Предикаш збирних именица*. — Наш језик IV, стр. 205).

испред своје негације: *Съм ти прихѣја, Съм ти гу данѣја* *Съм увеја по себе, Су биле пѣш брѣћа, Смо свѣ на пѣшто* *пѣнели, Ђе да се врѣшимо на сѣдѣру вѣру, Ђе сѣди у вѣде,* *Ђе њѣму да данѣсе,* — а тако исто и заменичке, али скоро само у облику датива¹. *Ми дођу рѣдѣи људи, Ми оздрѣвију* *дѣца, Му збори јеноме Турѣину, Му виѣкам мојѣму сѣрицу.* Други облици личних заменица ређе се јављају у томе положају (*Ме фѣћа гразниѣа*). — Истих размера је и употреба повратних заменица испред глагола: *Се зѣдо пѣно, Се разболѣја, Ми се виѣди крѣво, Се љуши мѣдѣа, Смо се поѣруѣиѣе.* — А насупрот утврђеном реду нашега језика да се глагоске енклитике, све сем *ја*, употребљавају испред заменичких, овде заменичке могу доћи испред свих енклитичких облика глагола *јесам*: *Дѣд му су сѣна жѣнешѣа, Кѣд ти су бѣне, Сѣшо вѣш ти сѣше рѣкле,* као и: *Нѣ ми ј мѣла, Не му ѣ шѣ фамиѣија.* Једино ако су обе енклитике на апсолутном почетку реченице, као у првим реченицама овога параграфа, онда ће глаголска енклитика бити испред заменичке.

180. Стављањем енклитике напред, одрична речца *не* одваја се од глагола на који се односи и постаје речју са самосталним акцентом; *Нѣ ми ј прѣво дѣше, Нѣ ми ѣ сѣн бѣде, Нѣ ти ѣ шуѣао, Нѣ му ѣ шу фамиѣија, Да нѣ гу виѣдиш, Нѣ ми се јѣ (једе), Нѣ ми ѣ мѣла, Па нѣ му дѣмо да мрѣси, Нѣ ми асѣдѣви, Нѣ му знам крѣј.* Исту ову црту проф. Белић налази у говору јужноморавском, и с правом је сматра за примљену са стране, из говора македонских (Дијалекти, стр. 630 и 631). И у Ђаковици ће она, несумњиво, бити истог порекла, као што су се, ја држим, и остале одлике реда речи о којима се овде говори ту могле развити једино под утицајем баш тих говора или бар у резултату дијалекатског укрштања са истим несловенским етничким групама.

¹) Испор. са овим: „ненаглашени заменички облик датива посесивног може бити на самом почетку реченице: *Ми шѣѣа бошѣе* (Др.) *Му нѣе тѣсѣѣја* (Ср.)“. — Српски дијалектолошки зборник VIII, стр. 215.